

Anmeldelser

Hans Gjedsted: ...lidt om søfart i 1600-årene. Aalborg Stadsarkiv, 2004, 95 s., 75 kr.

Søfartshistorie er et vidt begreb. På nationalt plan indtager de store rederier – og for tidligere tiders vedkommende – kolonitrafikken og krigsskibene en markant rolle, medens de lokale forhold typisk først beskrives fra begyndelsen af 1800-tallet. Forklaringen er naturligvis, at det kan knibe med kilder til den tidlige historie, og at interessen måske først og fremmest knytter sig til den tid, som i større eller mindre grad stadig sætter sine spor i søfartserhvervets struktur eller i de eksisterende havneanlæg.

Set i det lys er det en prisværdig opgave, Hans Gjedsted har påtaget sig ved at skrive om Aalborgs søfart i 1600-tallet. Emnet er kildemæssigt vanskeligt tilgængeligt, og sporene i dag er nok begrænsede. Hans Gjedsteds lille bog er inddelt i en række små kapitler, som beskriver så forskellige forhold som besejlingsforhold, eksportrestriktioner, krigssituationer, pestskibe, fiskeri, strandinger, drab, færgetilbud og meget mere, og hvert emne beskrives samvittighedsfuldt i de korte kapitler.

Bogens opbygning har nærmest karakter af små leksikonopslag om søfartsrelaterede emner i Aalborgs historie. Emnerne er imidlertid ikke så dybtgående, at man fornemmer meget mere end en skitse af, hvad hvert afsnit egentlig burde være. Hertil kan indvendes, at bogen – som der også står i forordet – kun medtager en brøkdel af de oplysninger, forfatteren har fundet i det utrykte kildemateriale. Men hvorfor nu spare sådan på oplysningerne? Hvis det er ud fra ønsket om at skrive en kortfattet og folkelig bog, så er målet næppe nået. Jo måske for aalborgenserne, men vi andre sidder tilbage med en fornemmelse af, at vi aldrig for alvor bliver trukket med ind i historien. Det skyldes til dels en lidt tung og urutineret skrivestil, men først og fremmest fordi den røde tråd mangler. Afsnittene rummer en oprensning af årstal og begivenheder, men de indbyrdes sammenhænge og forbindelsen med de omliggende afsnit udeliver, og det gavner selvsagt ikke bogen.

Det er måske unødvendigt pedanteri også at nævne den dårlige tegnsetting og de mange fejl, som formentlig skyldes en sjusket korrek-

turlæsning. Når det alligevel nævnes, hænger det naturligvis sammen med, at det er ret forstyrrende for læsningen.

Er det så kun dårligt alt sammen? Nej, slet ikke! Det er nemlig godt, at en masse oplysninger er fundet frem i arkiverne og nu kommer til fleres kendskab. Det er i sig selv en stor og omfattende præstation. Desuden postulerer bogen på ingen måde at være *bogen* om 1600-tallets Aalborgssøfart. Tværtimod lyser beskedenheden ud af titlen, hvor Aalborg i øvrigt slet ikke er nævnt: "...lidt om søfart i 1600-årene".

Nu er kendsgerningerne lagt frem, og så mangler vi blot at få dem skrevet ind i en større historisk sammenhæng. Det må blive den næste opgave, for sådan er det jo med historien: den kan aldrig skrives færdig!

Karsten Hermansen

Rud Kjems: Anders på Hvolris – Arbejderen der blev museumsmand. Dansk Tidsskrift for Museumsformidling nr. 24, Hikuin 2004, 119 s., 120 kr.

Fortællingen om den etbenede omviser på Hvolris er beretningen om den temperamentsfulde og passionerede amatørarkæolog Anders Olesen, der allerede fra barnsben af strejfede om på Himmerlands hede på jagt efter fortidens spor og drømte om en tilværelse som museumsmand.

Anders Olesen blev født i 1910 på Bjerggravhede ved Viborg som den tredje ud af en børneflokk på i alt 11 søskende. Forholdene var beskedne i det lille hjem og pengene rakte kun vanskeligt til, så Anders og hans søskende fik kun den mest nødvendige skolegang, før de alle i en tidlig alder kom ud at tjene på egnens gårde. Interessen for landets forhistorie var gennem hele Anders' barndom en bærende drivkraft, som tilskyndedes af morbroderen Mads Dalsgård Nielsen, der var ivrig amatørarkæolog, og som fra tid til anden på privat initiativ foretog udgravninger nær sin bopæl Hvolris ved Løvelbro i Himmerland. Men en uddannelse som arkæolog var en alt for bekostelig affære for familien, og Anders måtte i stedet bruge sine ungdomsår

på at tjene som landarbejder. Alligevel brugte Anders al sin fritid på at opsoge forhistoriske lokaliteter i landskabet eller sidde hjemme og studere oldtidens kulturudvikling, hvortil Johannes Brøndsteds storværk *Danmarks Oldtid* blev læst igen og igen.

Som menneske var Anders skeptisk overfor sine omgivelser og kun få kom bag hans depressive og ofte temperamentsfulde natur. Samtidigt havde Anders et noget afslappet forhold til alkohol, hvilket ikke så sjældent medførte, at han måtte søge nyt arbejde. I 1944 fandt han således beskæftigelse som tørvegraver ved Arnborg, men mistede under det slidsomme arbejde sit ene ben i et ælteværk. Ulykken forhindrede dog ikke Anders i at søge nyt arbejde og interessen for arkæologien var heller ikke blevet mindre. Forsynet med træben – protese ønskede han ikke – kørte han rundt på knallert til de lokale landmænd for at studere oldtidens gravhøje og efterladenskaber. Herved kom Anders også i kontakt med stiftsmuseet i Viborg, der i begyndelsen af 1960'erne påbegyndte en række arkæologiske udgravninger af Hvolris-området, hvoraf dele skulle omdannes til en oldtidspark.

Projektet blev gennemført af stiftsmuseets leder, forfatteren Peter Seeberg, der snart efter inddrog Anders som konsulent. Drømmen om at blive museumsmand kunne nu endelig gå i opfyldelse og et mangeårigt samarbejde mellem museet og Anders blev indledt. Men det er især som museumsformidler og guide på Hvolris, at Anders vil blive husket. Brændende og inderligt kunne han fortælle om egnens forhistorie på en måde, der bjergtog det stadig stigende antal besøgende, som enten havde hørt om oldtidsparken eller ganske enkelt var kommet for at se Anders. Rygtet om den sære etbenede omviser nåede vidt omkring og Anders blev en yndet foredragsholder og tilmed et kendt ansigt i ugebladene samt på landsdækkende TV. Imidlertid plagedes Anders af stadig voldsommere humørsvingninger og situationen forværredes yderligere af en skærmydsel med Seeberg samt en ulykkelig kærlighedsaffære. Anders forlod frivilligt sin stilling på museet og isolerede sig endnu mere i det lille hus ved Hvolris. En julidag i 1971 blev Anders fundet efter at have hængt sig selv i et nærliggende træ.

I dag er Hvolris-området omdannet til en stor museumspark med bl.a. rekonstruerede jernalderhuse, men alle besøgende på Hvolris passerer Anders' lille røde hus før de begiver sig ud på oldtidsområdet. Huset står præcis som Anders forlod det og vidner om et lidenskabeligt og særpræget afsnit af Hvolris' lokalhistorie, men også om en fascinerende personlighed i dansk museumshistorie.

Rud Kjems' skildring af Anders Olesen er en

enkel og til tider meget personlig skildring, der bør læses som en samling biografiske oplysninger og ikke som en historisk-arkæologisk redegørelse. Ikke desto mindre bruger Kjems til tider lidt for meget krudt på de fagspecifikke arkæologiske undersøgelser af Hvolris-området uden helt at være i stand til at perspektivere anlæggene og de kunne derfor i enkelte tilfælde helt have været udeladt. Imidlertid fornemmer man tydeligt, at Kjems har kendt og oplevet Anders Olesen, hvilket klart er bogens styrke sammenholdt med det velafbalancerede billedmateriale. Desværre forekommer bogens meget forenklede sprogstil til tider forstyrrende, hvortil man kunne have ønsket sig, at redaktionen havde bidraget til en mere tematisk opbygning af bogen og derved også styrket diskussionen af den arkæologiske betydning, som Anders Olesen havde for Hvolris-projektet.

Anders Otte Stensager

Anthony D. Smith: Nationalisme. Teori, ideologi, historie. Hans Reitzels Forlag 2003, 227 s., 250 kr.

Efter 11. september 2001 hvor krigen mod terror blev sat øverst på dagsordenen (eller nærmest ryddede dagsordenen), er forrige årtis store -isme, "nationalisme", kommet i baggrunden til fordel for "terrorisme". I 1990'erne satte nationalismen på mange måder dagsordenen på den internationale politiske scene. Efter at de kommunistiske regimer i Østeuropa og Sovjetunionen kastede håndklædet i ringen, blev der skabt rum for en række forskellige nationale bevægelser, og et væld af nye statsdannelser. Særligt i dt tidligere Jugoslavien tiltrak de nye nationalister sig opmærksomhed, og krigens katastrofer blotlagde endnu en gang det fatale i nationalismens yderste konsekvenser. Heraf opstod et fornyet behov og interesse for at forstå mekanismerne bag nationalismen, både fra politisk og akademisk side. Oversættelsen til dansk af Anthony D. Smiths bog "Nationalisme" fra 2003 vidner om, at interessen for nationalisme stadig er levende, i hvert fald på de akademiske læresteder, hvor der i Danmark også er behov for et nyt kortfattet overblik over forskningen.

Anthony D. Smith er en stor kapacitet inden for området, og han har siden slutningen af 1970'erne bidraget til den teoretiske og empiriske udforskning af nationalismeområdet samt været en aktiv deltager i debatten, så man kan med ham ved hånden trygt bevæge sig ind i den ellers uoverskuelige verden, der udgør det sid-

ste halve århundredes nationalismeforskning.

Smith lægger meget pædagogisk ud med at afklare en række centrale begreber: nationalisme, ethnie, nation, nationalstat og national identitet. Begreberne er dog vanskelige at få styr på, og kapitlet virker overordnet en smule rodet. Andet kapitel koncentrerer sig hovedsageligt om, hvorvidt nationalismen er en ideologi eller "blot et bundt af ufuldstændige stemninger udbygget med en mere eller mindre overlæst retorik". Smith afviser den udbredte opfattelse af, at nationalismen ikke har nogen nævneværdig ideologi eller doktrin. Han påpeger, at til trods for den filosofiske fattigdom og mangel på store tænkere samt forskelligheden imellem nationalismene, er det stadig muligt at identificere en fælles kerne: stræben efter nationsstatus, altså autonomi, enhed og identitet. Smith er kun delvis enig med de kritikere som mener, at nationalismen i bedste fald er en "tyndbenet" ideologi. Heri ligger implicit en advarsel om at tage nationalismen alvorligt, også som ideologisk konstruktion.

Nationalismen berører ikke problemer som fx social retfærdighed og fordeling af goder. Nationalismens appel skyldes dens fokus på spørgsmål vedr. identitet, autonomi og enhed. Ud over at den har en række ideologiske styrker, som generelt underkendes inden for forskningen, fungerer nationalismen også som en form for kultur og religion, hvilket dog ikke, ifølge undertegnede, bedst overbevist og i modsætning til Smiths argumentation, øger dens ideologiske islæt. Smith mangler at tage stilling til, hvad han lægger i begrebet "ideologi", og grundlaget for hele diskussionen bliver derfor lettere diffust.

I tredje kapitel får vi en kritisk oversigt over forskningens fire hovedparadigmer: modernisme, perenialisme, primordialisme og etnosymbolisme, og det er fra dette kapitel og frem at brikkerne begynder at falde på plads. De fire retninger danner grundlag for diskussionerne i resten af bogen (og egentlig også for de to første kapitler, hvorfor rækkefølgen burde have været omvendt). Modernismen – der ser nationalisme som udelukkende et moderne fænomen – er i dag den dominerende retning inden for forskningen. Her forbindes nationer og nationalisme med det moderne samfund efter den franske revolution, dvs. med fænomener som kapitalisme og industrialisme, samt tidens øvrige idémæssige ændringer. Som Smith derefter pointerer, er det ofte lægfolks opfattelse, at nationer har eksisteret i alle historiske perioder, et perspektiv som også prægede forskningen i 18- og starten af 1900-tallet under navnet perenialisme. Primordialisterne går et skridt længere, og anskuer i et essentialistisk og organisk perspek-

tiv nationer som a-historiske størrelser: de har eksisteret fra tidens begyndelse og vil eksistere til dommedag.

Etnosymbolismen, som Smith selv tilhører, bærer præg af at have sit udspring i en række kritikpunkter mod de tre andre paradigmer, og vægter derfor spørgsmål som etnisk identitet, myte og erindring, som ikke behandles af de øvrige paradigmer. Eksistensen af "ethnie" er ifølge etnosymbolisterne centralt for skabelsen af nationer. Begrebet og dets sammenhæng med nationalismeteorien er dog ikke særlig godt forklaret. Til trods for at etnosymbolisme er den position som Smith selv skriver fra, er det også dette paradigme som er vanskeligst at få hold på bogen igennem. Som Smith indrømmer, er etnosymbolismen svag i teorien, men stærk i empirien. Dette præger fremstillingen og er måske et vilkår, når det forsøges at beskrive paradigmer, som er under udvikling og ikke har lange intellektuelle traditioner. Men hvis ikke en af de førende inden for paradigmet kan formidle sit budskab klart til læsere uden kendskab til området, så har fortalerne for denne retning et problem!

I kapitel fire uddybes de fire paradigmer og deres teoretiske forklaringer på nationalismen. Dette sker på en meget pædagogisk vis i form af skitseringen af en række tænkte debatter inden for feltet. Fordelen herved, i stedet for fx at opliste de teoretiske pointer i slavisk rækkefølge, bliver en mere dynamisk fremstilling, der vel på sin vis også afspejler forskningsfeltet bedre og giver indsigt i, hvordan de forskellige paradigmer har udviklet sig i relation til hinanden. Indlæringsmæssigt en fordel, da det er lettere at huske diskussioner, uenigheder og debatter end golde opremnelser. Ulempen kan være mindre overskuelighed, og en mere rodet fremstilling. Debatterne har dog den betydelige force, at læseren er i stand til at fordybe sig i emnerne, godt udrustet med et artilleri af kritiske argumenter.

Til trods for at Smith oftest giver en fair behandling af rivaliserende paradigmer, og historikeren Uffe Østergaard i sit efterskrift roser hans objektivitet, så mærkes det især i de enkelte kapitlers del-konklusioner, at Smith, nogle gange umærkeligt, bekvemt lander inden for sin egen position. Bogen skal altså læses med bevidstheden om en vis etnosymbolisk skævvridning, der netop pga. sin afdæmpede karakter ofte er vanskelig at opdage.

I femte kapitel tager Smith fat på de fire paradigmers forskellige empiriske grundlag, der kommer til udtryk i forskellige "historier" om nationen. Det er rart at få lidt kød på de mange teorier og et indblik i, på hvilken baggrund de forskellige forskere ræsonnerer. Smith pointe-

rer, hvordan den bredt accepterede modernistiske historie om nationalismen bærer præg af en lineær enhedstankegang og på nærmest moraliserende vis fremstiller udviklingen som en fortælling med hybris og nemesis. Smith bruger en del krudt på at skyde især Hobsbawms konstruktivistiske udgave af modernismen ned. Interessant fordi man på denne måde får fornemmelse for konturerne af nogle paradigmatisk kamp.

I kapitel seks langes der atter ud efter Hobsbawm, denne gang fordi han forudsiger en stærkt formindsket rolle for nationalismen i fremtiden. Smith nægter at skrive under på nationens og nationalismens dødsattest, og påpeger en lang række gode grunde til at den vil være med os i mange år fremover. Det er nok sundt efter den megen tale om globalisering og internationalisering at blive mindet om, at nationalismen og nationerne sandsynligvis ikke forsvinder lige med det samme.

Til trods for at det er Smiths erklærede mål at skrive for læsere, der er fremmede for emnet, fremstår hans argumentation og ordvalg til tider indforstået, hvorfor man let hægtes af, hvis man ikke formår at holde tungen helt lige i munden. Bogen er ikke let tilgængelig, men hvis man først får trængt igennem den lidt hårde skal, gemmer der sig en rigdom af indsigt. Bogen fordrer et vist kendskab til området. Det er ikke fordi abstraktionsniveauet er for højt eller analyserne for komplicerede, men snarere fordi formuleringerne ofte forudsætter kendskabet til en begrebsverden, man som novice inden for emnet ikke er i besiddelse af – og som man jo netop skulle tilegne sig via bogen. Det kan være en fordel at læse Uffe Østergårds glimrende efterskrift som en indledning til bogen, for på den måde at få en indføring der vil lette læsningen betydeligt.

Pga. bogens opbygning forvirres man i starten og afklares mod slutningen. Dette gør alt i alt Smiths bog til en fremragende indføring i et vanskeligt og uoverskueligt område.

Lars Vangen Christensen

John Erichsen & Mikkel Venborg Pedersen (red.): Herregården bd. 1: Gods og samfund. Nationalmuseet 2004, 301 s. Sælges kun samlet. Prisen for alle fire bind er 1992 kr.

De hundredvis af herregårde, som ligger spredt ud over landet, og som vi alle betragter som en

naturlig del af det traditionelle agerlandskab, er ingen selvfølge. Siden den forkætrede lensaflysning i 1920'erne har godserne været berøvet så store dele af deres oprindelige eksistensgrundlag, at deres økonomi efterhånden er blevet mere og mere anstrengt. Og det er ikke så mærkeligt. Som en godsejer citeres for i bogen, så er en moderne herregård at ligne med en virksomhed, der har en indtjening som den lokale SME, men en administrationsbygning som IBM. De mange store hovedbygninger er mao. ude af trit med den økonomiske virkelighed, og den nidkære skattestat gør det ikke ligefrem lettere at være godsejer i det 21. århundredes Danmark. Astronomiske arveafgifter og udgifter til vedligeholdelse af funktionsløse bygninger er en vægtig post på en moderne godsejers budget. Det fører igen til en kamp for at rejse penge, som går ud over dels vedligeholdelsen og dels de omliggende skovarealer, der ofte sælges fra for at gøre arveskiftet økonomisk muligt. Det er noget, kun de allerstørste gårde kan holde til – men ikke i en uendelighed. Det er kort sagt lidt af en skandale, at politikerne er så uvillige til at give en skærv til disse uvurderlige kulturskattes bevarelse. Det 20. århundredes politikere gav ikke meget for godsejernes klager over den økonomiske byrde, og det gjaldt på begge sider af de politiske fløje. Hverken socialdemokrater eller venstrefolk havde nogen veneration for en samfundsklasse, der for dem repræsenterede århundreders undertrykkelse for både arbejdere og bønder.

Mest markant kom det negative syn på godsejerne til udtryk i det socialdemokratiske virrehoved Gustav Bangs disputats fra 1897 - *Den gamle Adels Forfald* - hvor påvisningen af, at adelen var indavlet og degenereret var en af hovedteserne. Også i nyere tid har socialdemokrater og andet politisk sammenrend dog haft mere end svært ved at forstå, at det ikke så meget handler om de stakkels godsejere, som om de enorme kulturværdier, herregårdene repræsenterer. Hvis der ikke gøres noget nu, vil det måske snart være for sent. Enkelte herregårde er allerede forsvundet pga. manglende vedligeholdelse og andet (f.eks. Klintholm på Møn og Allindemaglegård på Midtsjælland). Produktionsbygningerne brækkes ned eller ændres til ukendelighed (f.eks. Kærup ved Ringsted og Sonnerupgård ved Hvalsø). Også de traditionelle herregårdslandskaber med haver, parker, møller, savværker mv. forsvinder, og snart vil der ikke være mange minder tilbage om, hvordan et 'rigtigt' gammeldags gods så ud.

Det er bla. disse kedelige politiske holdninger, den nye herregårdsserie på fire bind gerne vil yde et bidrag til at gøre op med. Formålet med bogen er nemlig flerfoldigt: Dels vil såvel

redaktører som forfattere gerne gøre opmærksom på, at herregårdene er værd at bevare og dels vil de give et samlet billede af herregården som andet og mere end blot en statelig bygning. Herregården eller godset er nemlig ikke bare et stort, prangende hus. Begrebet gods refererer oprindeligt til den samlede produktionsenhed, som herregården udgjorde: Hovedbygning og staldbygninger, have og park, forvalter og skovfogedboliger og de ofte hundredvis af bøndergårde, der hørte under godset. Godset er det hele, ikke kun godsejerens bolig.

Vi har hidtil været vant til, at bøger om herregårde primært var en slags leksika, hvor man kunne slå hver enkelt herregård op og læse lidt om dens historie og se på billeder af eksteriører og interiører. Men sådan er denne nye herregårdsbog ikke. Ambitionen har i stedet været at skrive en rigtig herregårdenes historie, altså ikke bare en oprensning af småhistorier gård for gård. Og lad det være sagt med det samme, ambitionen er stort set indfriet. Denne bog er anderledes på den gode måde. I indledningen tager redaktørerne læseren ved hånden, og opryder med kyndig og kærlig hånd de forskellige problematikker, og det pointeres, at det er den totale herregårdskultur, der er emnet. Introduktionen bærer i det hele tydeligt præg af, at kulturhistorien i de sidste 10-15 år atter er vundet stærkt frem på den historiske scene, og det er velgørende at læse Mikkel Venborg Pedersens (for jeg tror det er ham, der primært svinger pennen i denne introduktion) til tider næsten lyriske udredninger om den gamle herregårdskultur.

I bogens første 'rigtige' bidrag er det Steffen Heiberg, der fører ordet. Kyndigt og forstandigt behandler han temaet *Herskab gennem tiderne*, og leder os igennem herskabsliv og herskabskultur fra den mørke middelalder til ca. 1900. Han begrænser sig ikke til kun at behandle livet på herregården, men inddrager hele tidens elitekultur, og de normer og forestillinger, som prægede herregårdsadelen gennem tiden. Gennemgangen er holdt i en sagligt registrerende tone. Kun til sidst bryder Heiberg skabelonen ved at fremsætte en tese: Hvis ikke Estrup og de andre konservative storgodsejere i sidste halvdel af 1800-tallet så stærkt havde forsøgt at revitalisere godsejernes traditionelle monopol på magten, og lade hånt om de transtøvlede venstrefolk, var det måske ikke gået så galt i det 20. århundrede, som tilfældet blev. Lensafsløsningsloven var nemlig på mange måder at betragte som småfolks hævn over en tidligere tiders elite. Tesen er højst plausibel.

I sit bidrag om lensafsløsningsloven er Ditlev Tamm også inde på problematikken. I stedet for bekvemt at sylte Grundlovens løfteparagraf om,

at de store len engang med tiden skulle afløses, burde Estrup og konsorter selv have taget initiativ hertil, i stedet for at overlade det til deres politiske modstandere engang i fremtiden. I så fald var lensafsløsnings næppe blevet så brutal, som den blev. Hvordan man end vender og drejer sagen, så udgjorde lensafsløsningsloven nemlig en statslig ekspropriation af private værdier, som ikke kunne retfærdigøres i statens faktiske omkostninger ved lovens implementering. Lensafsløsning var mao. en eufemisme for statstyveri af privat ejendom. Sådan så godsejerne da også selv på det, men man kan ikke ligefrem sige, at der var meget lydørhed for deres synspunkter i den hævngrige samtid. Nu skulle regnskabet med den forhadte elite gøres op.

Hovedtemaet, ikke bare hos Heiberg, men også hos de øvrige forfattere, er tidens adelige elitekultur, og det er da heller ikke mærkeligt, eftersom det primært var adelen, der sad på de store gårde. Men ikke udelukkende. Fra midten af 1700-tallet holdt borgerlige godsejere i stort tal deres indtog på de gamle herresæder, og det medførte, at den traditionelle herregårdskultur på flere måder ændrede karakter. Det behandles desværre ikke i bogen. Man får derimod indtryk af, at det primært var adelen, som var herregårdsejere, men for de sidste 250 års vedkommende er det ikke adelen, der har præget ejerskabet. Snarere tværtimod. Det kunne godt have fået nogle flere ord med på vejen. Det er stort set kun Porskrog Rasmussen, der nævner dette forhold i sin behandling af godssystemet.

Efter Heiberg tager arkæologerne Vivian Ething og Niels Engberg over, og de leverer et både interessant og kyndigt overblik over herregårdenes rødder i oldtidens stormandsgårde og middelalderens ridderborge. Det gøres primært gennem beskrivelsen af forskellige udgravninger og fund, og det er jo kun naturligt, så længe der stort set intet skriftligt materiale er bevaret fra og om denne tid. De arkæologiske fund pointerer for alvor den gamle forestilling (som stadig lever i visse lokalhistoriske kredse), at godsejere og herregårde opstod i Middelalderen som en konsekvens af adelens stigende undertrykkelse af de tidligere fribårne bønder – en myte, som var særdeles livskraftig fra Oplysningstiden frem til omkring midten af det 20. århundrede – og som vel nærmest er indgået som en del af den danske kulturs arvegods og 'kære, gamle minder'. Men forestillingen har intet på sig. Der har derimod altid eksisteret stormænd, som har kontrolleret de omkringboende bønder i større eller mindre grad. Storgårde/herregårde er fra arilds tid, og har vel eksisteret lige siden jægerne blev til samlere engang i hedenold.

Efter Etings og Engbergs bidrag følger den

indsigtsfulde landbrugshistoriker Carsten Porskrog Rasmussen op med en detaljeret gennemgang af godssystemet fra middelalder til nutid. Om end der vel ikke egentligt er noget nyt at komme med her – den historie er nemlig skrevet rigtigt mange gange før i andre sammenhænge – så hører den dog uomgængeligt med i en totalhistorie om herregårdenes historie, og Porskrog Rasmussen er yderst velvalgt som forfatter. Ikke alene er seriøst arbejdende landbrugs- og landbohistorikere en hastigt uddøende race, men sidste år udgav Porskrog Rasmussen desuden en disputats om det slesvigske godssystem, hvis lige vist aldrig er set her til lands, så er der nogen der ved noget om dette – til tider ret vanskelige – emne, så må det være Porskrog Rasmussen.

Landbrugshistorien følges op af en – desværre lidt kortfattet – oversigt over lensafløsningsloven fra 1919 og dens konsekvenser for de store herregårde, der bar navn af grevskaber, baronier (friherreskaber), stamhuse og fideikommisser. Selvom afsnittet er både velskrevet og instruktivt, finder jeg det utilfredsstillende, at man i en bog om herregårdenes historie afspiser et så stort og væsentligt emne med så lidt plads. Emnet har desuden aldrig været underkastet en historisk undersøgelse (og mon ikke Rigsarkivet bugner med materiale om sagen?), så det må siges at være skuffende, at Tamm kun baserer sit bidrag på den ganske beskedne litteratur, der allerede findes om emnet. Spørgsmålet om lensafløsningsloven var ellers mere end oplagt til en interessant kulturhistorisk analyse. Den kunne således være anskuet som den prisme, hvori tidens konflikter mellem bønder og arbejdere på den ene og den gamle konservative elite på den anden side spejlede sig, ligesom jeg godt kunne have ønsket nogle oplysninger om en senere tids godsejeres holdninger til lensafløsningsloven. Jeg har således ofte hørt historier om, at visse godsejere ikke ville aflevere deres godsarkiver til landsarkiverne pga. et idiosynkratisk had til staten som følge af lensafløsningsloven. Jeg ved ikke, om det er rigtigt, men det kunne da have været interessant at få belyst. I stedet må vi nøjes med en meget overordnet gennemgang af temaet – og af en ekstraordinær begavelse som Ditlev Tamm nærer man ganske andre og store forventninger.

Bogen slutter af med arkivaren Karen Hjorts bidrag om herregårdsarkiverne. Hvilke oplysninger rummer arkiverne og hvor findes de? Vægten er lagt på Frederiksdal i Nordsjælland (som imidlertid ikke er en herregård, men et landsted) og det pompøse Krenkerup på Lolland, der under krigen blev svært medtaget af tyskerne og de på stedet indkvarterede tyske flygtninge. Det er udmærket, kompetent og un-

derholdende gjort. Meget mere er der såmænd ikke at sige om det.

Med hensyn til det ydre er det en fornem bog. Lækkert layout og smuk papirkvalitet. Mange flotte billeder. Det har helt sikkert ikke været billigt at lave bogen, og det afspejler prisen desværre også. Der er sikkert ikke mange, der vil investere i denne ellers flotte bog. Boghåndværket er dog ikke helt så godt, som det kunne være. Trykket på omslagets bourdeauxrøde shirting krakelerer, hvis bogen uden smudsomslag lægges på et bord – og derefter forsvinder det. Det gjorde det i hvert fald på mit eksemplar.

Det skal dog ikke skygge for, at bogen i det ydre er utrolig flot og lækker og virkelig indbyder til aristokratisk snadepulsen og aftenlæsning i øreklapstolen. Med de ovenfor nævnte undtagelser er bogens indre heller ikke at kimse af. Hvis de efterfølgende bind holder standarden, har man noget at se frem til. Jeg vil iøvrigt håbe, at en indflydelsesrig politiker eller to også giver sig tid til at læse dem.

Peter Henningsen

John Erichsen & Mikkel Venborg Pedersen (red.): Herregården bd. 2: Anlæg, interiør og have. Nationalmuseet 2005, 308 s. Sælges kun samlet. Prisen for alle fire bind er 1992 kr.

Det andet bind af Nationalmuseets herregårds-historie kom på gaden i sommeren 2005 og det fortsætter, hvor første bind slap. Hvor første bind handlede om "gods og samfund" handler andet bind om herregårdens arkitektur, sale, saloner og haver. Ligesom i bd. 1 er boghåndværket i top, ja faktisk bedre, i det shirtingomslagets påtrykte bogtitel ikke denne gang drysede på gulvet, ligesom det skete for mig med bd. 1. Bogen er trykt på lækkert tykt papir og rummer et væld af gode illustrationer. Det ydre er kort sagt i orden. Det indre kniber det lidt mere med i denne omgang.

Selvom bogen er gedigen, solid og ganske velskrevet og sikkert vil gøre stor lykke blandt læsere, som ikke er herregårdskendere, kan jeg ikke skjule, at jeg personligt er skuffet over niveauet i dette bd. 2. På mig virker det som om, at forfatterne til bd. 1. befandt sig på et klart højere analytisk og fagligt niveau end forfatterne til bd. 2, og det er en skam efter den lovendende start. Jeg vil også stille spørgsmålstejn ved om bogen, som det hedder i Nationalmuseets pressemeddelelse for værket, virkelig hviler på

den nyeste forskning. Hverken teksten eller bogens samlede litteraturliste tyder på det – med mindre der da kun menes den nyeste danske forskning, som til gengæld ikke er nævneværdig stor.

Den internationale forskning glimrer med sit næsten totale fravær, bortset fra at det virker som om, at samtlige forfattere har læst Mark Girouards *Life in the English Country House* (1978) og *Life in the French Countryhouse* (2000). Hovedparten af forfatterne refererer nemlig til præcis disse to værker (kanske man har læst dem sammen i en nedsat basisgruppe?). Generelt skriver forfatterne dog kreativt, selvom det sker på baggrund af en sparsom litteratur og en sparsom empiri, hvor der males lidt for meget med den brede, danmarkshistoriske pensel og bruges for meget plads på minutløse gennemgange af diverse herregårdes rumfordeling og interiør, uden at det gøres med virkelig arkitekturhistorisk specialviden og finesse. Jeg føler mig således ikke helt overbevist om, at jeg her er blevet taget ved hånden af kyndige specialister, som kan deres kram.

Bindet er opbygget kronologisk således, at læseren først præsenteres for Renaissancens adelsborge og deres arkitektur, og herefter følger slag i slag redegørelser for arkitektur og havekunst i det sene 1600-tal, i 1700-tallet og i 18- og 1900-tallet. For så vidt ganske udmærket, idet det giver læseren et godt overblik over de forskellige perioders stilarter og arkitektoniske smag. Til gengæld kan det forekomme vel monotont i længden, at den samme skabelon følges i alle bidrag. På den anden side er det jo konsekvent gjort, så på den baggrund er den valgte struktur vel i orden.

Efter en udmærket indledning fra redaktørerne, følger først Birgitte Bøggild Johannsens og Hugo Johannsens kyndige – men meget traditionelle – kapitel om Renaissancens adelsborge. Desværre får man både i indledningen og i dette første kapitel indtryk af, at de borgerlige godsejere først rykkede ind på landets herregårde i 1800-tallet. På s. 18 i indledningen siges det f.eks., at det først var efter Englandskrigene 1801-14, at ”de borgerlige godsejere for alvor rykker ind på landets herregårde”, og det er en besynderlig bemærkning, når man ved, at en meget stor del af 1700-tallets godsejere faktisk var borgerlige (om end de var i rangen, og dermed de facto havde adelige privilegier). Ifølge folketællingen fra 1787 udgjorde borgerlige godsejere i de danske provinser således 17,6 pct. på Lolland-Falster, 32,7 pct. på Sjælland og Møn, 26,1 pct. på Fyn og 53,1 pct. i Jylland. I visse områder af Jylland, f.eks. i Thisted og Ribe amter, var de borgerliges ejerandel endda helt oppe på over 75 pct. (Se Inge Adriansen & Palle

O. Christiansen (red.): *Forskellige Mennesker*, 2003, s. 85-89).

Når jeg gør så meget ud af dette ene punkt skyldes det, at såvel bd. 1 som nu også bd. 2 stort set kun taler om herregårdsejere som adelige og om herregårdene som udtryk for en explicit adelig livsstil. Dermed giver værket et fortegnet billede af herregårdenes ejerhistorie, og det er ikke godt nok for et værk, der har ambitioner om at være det autoritative på området.

Kapitlet om Renaissancens adelsborge er ellers kompetent nok, om end det muligvis kan anklages for at være lidt altmodisch i sin fortællestil og struktur, noget der i øvrigt er gennemgående for bindets samtlige kapitler. På s. 51 optræder desuden en underlig billedtekst, hvor det om stukloftet på herregården Tjele siges, at det dannede en ”mærkelig kontrast til det disharmoniske liv, der må have udfoldet sig under de rene, hvide stukflader”. Det er en mærkelig bemærkning, så længe vi intet hører om, hvad dette disharmoniske liv mon har gået ud på. Som vi skal se, findes der flere sætninger af samme tvivlsomme kaliber forskellige steder i værket.

Den patinerede fortællestil fortsætter i John Erichsens afsnit om enevældens og baroktidens herregårde. Jeg havde nærmest en fornemmelse af, at jeg sad og læste et afsnit i Axel Steensbergs efterhånden bedagede redaktionelle værk om dagliglivet i Danmark. Der fortælles om stort og småt i en kronologisk lind strøm, hvor vi føres fra emne til emne. Der er såmænd ikke noget videre at udsætte på det andet end netop det, at det virker som om den samme tekst kunne være skrevet for 35 år siden. Stilen er som hentet ud af 1950'ernes og 1960'ernes kulturhistoriske fortælletradition. Hertil kommer enkelte faktuelle fejl og formuleringer, som vil vildlede den ukyndige læser: Når det på s. 100 f.eks. siges, at der blandt godsejere var et socialt hierarki, hvor lensgreverne stod øverst, efterfulgt af henholdsvis lensbaroner/friherre og stamherrer, så er det forkert, eftersom greve- og friherretitlerne var en del af rangfordningernes hierarki, hvorimod besiddelsen af et stamhus ikke indebar en placering i rangen. Socialt og prestigemæssigt har stamhuset altså intet at gøre med grevskabet og friherreskabet. Stamhusejeren kunne principelt sagtens have en rangplacering, der lå over, om ikke greverne, så dog baronerne. Det er med andre ord umage fænomener, som her forsøges sammenlignet. Bedre bliver det ikke af, at Erichsen i prestige-henseende sætter stamhusejerne over adelige godsejere uden titler. For det første er det igen to umage størrelser, der sammenlignes, og for det andet vil jeg tro, at Erichsen vil få endog meget svært ved at finde en adelig godsejer, som

ikke også havde en rangtitel af en eller anden slags. På s. 145 siges det videre om greven Jørgen Scheel, at han residerede på grevskabets hovedsæde Gl. Estrup. Det er rigtigt, at han residerede her, men Gl. Estrup var, så vidt jeg husker, ikke grevskabets hovedsæde. Hovedsædet var derimod Sostrup (det senere Benzon), mens Gl. Estrup var et stamhus, der også var i grevens eje. Jeg tror heller ikke, som det siges på s. 124, at det må have været en times tid med hestevogn at køre ad den lange allé i nærheden af Ringstedvej op til Ledreborg ved Lejre. Godt nok er alleen pragtfuld og lang, men så lang er den heller ikke.

Denne kritik befinder sig selvfølgelig i afdelingen for pedantiske småtterier, men jeg kan ikke helt frigøre mig fra den tanke, at Erichsen muligvis har haft slået automatpiloten til, da han skrev afsnittet, om end piloten styrer ham rimeligt sikkert i havn. Nogle af hans forklaringer finder jeg f.eks. mindre gennemtænkte, ligesom de unægtelig har et skær af noget pudserløjerligt over sig. På s. 96-97 forklarer Erichsen f.eks. enevældens indførelse på følgende interessante måde: "*Når Frederik III fratog den gamle fødselsadel dens vigtigste privilegium, eneretten til gods, skyldes det først og fremmest denne stands passive rolle under Svenskekrigene. Kongen satsede på nye alliancepartnere, hoflet, militæret og ikke mindst det københavnske storborgerskab. Som enevældig fyrste kunne han manøvrere helt frit, og han fandt sammen med tredjestand, som havde stået ham bi under Københavns belejring*". Denne sætning forekommer mig at være lige lovlig nationalromantisk i sit tilsnit, ligesom jeg ikke mener, at den på nogen måde forklarer hverken det ene eller det andet. Fratog kongen virkelig den gamle adel sine privilegier pga. dens passivitet under svenskekrigene? Skyldtes det ikke snarere ønsket om at opbygge en enevældig adel efter fransk forbillede? Og allierede den enevældige konge sig virkelig med tredjestand, når stort set alle hans ledende embedsmænd både da og i 1700-tallet var adelsmænd? Og hvad med hoffet og de militære? Var de ikke også adelsmænd? Forklaringen falder kort sagt fra hinanden, når man ser lidt nærmere på den og for mig at se, bygger Erichsen her noget tankeløst videre på en gammel national travet om den ryggsløse adel og den ædle borger. Afsnittets morale er vel nærmest, at enevælden blev indført, fordi "far" var vred på sin utro adel.

I Ulla Kjærs og Vibeke Andersen Møllers kapitel "Nye Idealer" om herregårdene i perioden 1760-1840 følger vi herregårdsarkitekturen gennem Oplysningstidens landboreformbevægelse, som grundlæggende ændrede forudsætningerne for godsdrift i Danmark. Det hører vi

ganske vist ikke meget om, men det blev jo også allerede beskrevet af Carsten Porskrog Rasmussen i bd. 1, og behøver derfor ikke at være med her. Det er straks mere betænkeligt, at den patnerede skrivestil fra Erichsens kapitel her ikke bare føres videre, men ligefrem perfektioneres og blandes med en del bemærkninger, der rent sagt må karakteriseres som bizarre. Ja, det virker faktisk som om, at forfatterne ikke har den helt store selvstændige viden om tiden og dens mennesker, men nærmest har læst sig frem i sekundærværker undervejs i skriveprocessen. Tydeligst kommer det til udtryk i karakteristikken af godsejeren og handelsmanden Niels Ryberg, der er som hentet ud fra forne tiders skrivetradition: Ryberg, hedder det, "søgte på én gang at sikre almuens bedre økonomiske kår og en højere kultur ved at oprette almindelige skoler som spindeskoler og væverier. Hæderlig som han var, holdt han mest af det ukunstlede....." Og så er det, jeg spørger mig selv: Kan det virkelig passe, at to historikere i begyndelsen af det 21. århundrede i ramme alvor vil formulere en så altmodisch personkarakteristik som denne? "Hædersmand", "Ukunstlet". Har de virkelig selv fundet på det eller er det ukritisk skrevet af fra et ældre værk?

Løjerligt er det også, når det sene 1700-tals klassicistiske arkitektur beskrives som mere ligetil og ærlig end tidligere perioders efterligninger af antik arkitektur (s. 159). Hvad mon der dog menes? På s. 186 fortælles det, at den gode fynske muld gav stort overskud i driften, hvilket gav sig udslag i mange nye byggerier, "som jo markerede et både økonomisk og menneskeligt stade". Et menneskeligt stade? Jeg forstår det ikke. En sær formulering findes også på s. 192, hvor forfatterne vist har overset, at deres indledningsformulering til afsnittet "Herregårdsbyggeriets udbredelse", har mere stilistisk *schwung* end egentlig mening. Pedanterier måske, men det efterlader alt sammen et indtryk af nogle forfattere, som enten ikke har gennemarbejdet deres tekst ordentligt eller som simpelthen ikke er mere avancerede, end de her viser.

Den narrative stil uden de store overraskelser eller interessante nye hypoteser følges op i bogens sidste kapitel "*Sidste blomstring*" (igen en nationalromantisk metafor), om adelens herregårdsliv i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet. Det er et ganske udmærket, om end rutinepræget, afsnit, hvor jeg kun fandt en enkelt mystisk bemærkning, nemlig at borgerlige familieværdier (hvori de end består) vandt indpas blandt herregårdsadelen i 1800-tallet, hvor mange ægteskaber nu "*blev indgået af kærlighed*". Det tror jeg simpelthen ikke på, ligesom jeg heller ikke er så sikker på, at

de storborgerlige familier giftede sig af ren og skær kærlighed uden skelen til pengepung og social baggrund. Det er da vist en myte, som her frejdigt og ubetænksomt kolporteres videre.

Bd. 2 hviler kort sagt trygt i en 'biedermeiersk' dansk kulturhistorisk tradition, som jeg ellers troede død og begravet efter fremkomsten af den nye kulturhistorie og som indledningen til bd. 1 ellers gav lovning på skulle være styrende i dette nye herregårdsværk. For hvorfor ellers skrive et nyt, når vi har så mange gamle?

Peter Henningsen

Mikkel Venborg Pedersen: Hertuger. At synes og at være i Augustenborg 1700-1850 (Etnologiske Studier, 12). Museum Tusulanums Forlag 2005, 297 + xix s., 298 kr.

I 1660ernes begyndelse opførte hertug Ernst Günther Augustenborg Slot på Als, opkaldt efter hans hustru Augusta. Hermed skabtes det augustenburgske hus som en fællesbetegnelse for den sidegren af den oldenburgske kongeslægt, som Ernst Günther tilhørte, og det slot, der var centrum for hertugernes magtudøvelse på Als og Sundeved gennem små to hundrede år. Det meste af tiden steg det augustenburgske hus' stjerne. I 1725 købte hertug Christian August (I) Gråsten Slot med tilhørende godser, i 1764 overdrog den danske krone hertug Frederik Christian (I) Sønderborg Slot, hvor familiens balsamerede lig stadig opbevares, og kort efter påbegyndte han byggeriet af et nyt, storslået slots- og parkanlæg i Augustenborg. Så vidt var man nået, at hertugens ældste søn, Frederik Christian (II), ægtede den danske prinsesse Louise Augusta, og en af de yngre, Christian August, valgtes 1809 til svensk tronfølger. Svensk konge blev han dog aldrig, da han det følgende år døde efter et slagtilfælde. Men augustenburgerne spillede i denne sag en rolle, der bragte dem på kant med den danske konge, Frederik VI, der nærede drømme om at genføre de nordiske riger med sig selv som fælles regent, og i de følgende årtier blev konfrontationen mellem hertugerne og de danske konger yderligere forværret. Augustenburgerne anså sig som retmæssige arvinger til hertugdømmernes Slesvig og Holsten, når den oldenburgske mandslinie forventeligt snart uddøde, og man gjorde sig forhåbninger om da tillige at bestige den danske trone. Hertug Christian August (II) og hans bror prins Frederik Emil August af

Nør blev frontfigurer i den slesvig-holstenske rejsning, og efter treårskrigen blev hertugen landsforvist og måtte sælge sine slesvigske besiddelser. Hovedresidensen blev forlagt til slotet Primkenau i Schlesien. Efter krigen i 1864 tilbagekøbte augustenburgerne Gråsten Slot, men Slesvig-Holsten indlemmedes i Preussen, og alt håb om en selvstændig stat med hertugen i spidsen slukkedes. Da Primkenau 1945 blev smadret under Den røde Hærs fremmarch, var mandslinien i den augustenburgske æt allerede uddød.

Rammehistorien om augustenburgernes storhed og fald hører vi også i Mikkel Venborg Pedersens bog, der er en omskreven etnologisk ph.d.-afhandling. Men hovederindet er et andet. Med udgangspunkt i blandt andet den amerikanske sociolog Thorstein Veblens teori om *the leisure class* og dennes *conspicuous consumption* søger bogen at vise, hvorledes penge, slotte, liberiklædte tjenere, lukulliske måltider og pragtgenstande ikke var mål for hertugernes virke, men midler til at iscenesætte et overdådigt hoffliv, der gjorde en social orden med augustenburgerne selv øverst iøjnefaldende for omgivelserne. Hertugernes position afhang af, at denne sociale orden var alment accepteret, og bestandigt søgte man at repræsentere hierarkiet i handlinger, der havde en ceremoniel eller rituel karakter, og som knyttede sig til de fysiske rammer: slottet, slotsbyen og de fjernere jordbesiddelser. Med al ønskelig tydelighed demonstreres dette i hertug Frederik Christians forordning fra 1775, der præciserer hvor hans undersåtter skulle sidde i Augustenborgs nyopførte slotskapel; men også når hertugen lod sig se til hest udøvende sin eneret til jagt på sine jorder, kontrollerede han landskabet og dets beboere. Netop i kapitlet om jagt, der er bogens bedste, præsenterer Mikkel Venborg Pedersen også eksempler på, hvorledes undersåtterne ved demonstrativt at overtræde jagtforbuddet begyndte at udfordre den sociale orden, som den hertugelige livsførelse skulle opretholde. Ellers er det påfaldende, hvor lidt den hertugelige livsstil i bogen knyttes til konjunkturerne i augustenburgernes øvrige væren eller for den sags skyld de kultur- og mentalitetshistoriske ændringer, der adskiller år 1850 fra år 1700. Teksten jonglerer rundt med personer og begivenheder fra hele perioden; emnet er *la longue durée* i magtens iscenesættelse. Men disse metastrukturelle overvejelser fjerner sensibiliteten for den specifikke kontekst, og netop en sådan følsomhed burde være til stede, da bogen trods alt også handler om den augustenburgske måde at være hertug på og ikke kun om hertugelighed i al almindelighed.

Fremstillingen ønsker at give læseren mu-

lighed for "etnografisk tilstedeværelse" – en sympatisk ambition, men spørgsmålet er, om det lykkes. Den strukturalistiske tænkning, som bogen er præget af, får snarere enkeltaktørerne til at forsvinde. Nærværet af fortidens mennesker består for eksempel i størstedelen af kapitlet om hoffet og slotsbyen i opremsninger af navne, bopæle, slægtsrelationer og erhverv. Forfatteren præsenterer sine rå forskningsdata i prosaform, uden at man fornemmer at være til stede på slottet eller i byens huse. Afhandlingen hviler nemlig ofte på et kildemateriale af typen inventarer, menuer, lønningslister og folketællinger. Det er der i og for sig intet i vejen med. Problemet er blot, at det reelt ikke er disse kilder, forfatteren anvender til at give liv til slottet og byen; her tjener teoretiske værker – eksempelvis Norbert Elias' *Die höfische Gesellschaft* – som en facitliste, der lægges ovenpå det lidt tørre kildemateriale. Dialektikken mellem teori og empiri mangler – de lægges blot sammen. Hvor ville livet på Augustenborg være blevet mere nærværende, hvis man havde hørt de tilstedeværende selv fortælle om det i breve og dagbøger. Der er jo stof nok af at tage af, for eksempel i de rige samlinger, der berører Louise Augustas og Frederik Christians (II) gøren og laden, og som forfatteren og teaterhistorikeren Maria Helleberg for nylig benyttede, da hun lod livet på slottet genopstå i romanen *Kærlighedsbarn*. I Mikkel Venborg Pedersens bog må vi nøjes med forfatterens egne fantasier om, hvad tjenere og tjenestepiger forestillede sig, når de lå i slottets sovekamre, og den idelige gentagelse af teoriernes mantra: den hertugelige livsstil skabte den sociale orden, der igen nødvendiggjorde de selvsamme repræsentative ytringer. Men hvad tænkte hertugerne om dette? Og hvorledes forandrede deres forestillinger om hertugelighed sig over tid? Hvad foretog de sig, når de trak sig tilbage fra omgivelsernes blikke? Vi kommer ikke for alvor i dybden med, hvordan det egentlig var at være hertug, og hvad det var for forestillinger om en etisk ansvarlighed for de levende og døde i slægten og for undersåtterne på godset, som aristokraterne var besjælede af. Hvad var essensen af den verden, der gik under, da liberalismen og nationalismen sejrede? På denne problemstilling gives der måske et mere fyldestgørende bud i Giuseppe Tomasi di Lampedusas mesterværk *Leoparden*, som forfatteren med rette fremhæver.

Thomas Lyngby

Søren Ellemose: *Århundredets stjerne: A.P.Møller-Mærsk Gruppen 1904-2004*. Handelshøjskolens Forlag 2004, 435 s., 525 kr.

A.P.Møller-Mærsk Gruppen er Danmarks største virksomhed med aktiviteter i skibsfart, olie og gas, industriel produktion og detailhandel. Gruppen blev formelt skabt i 2003 ved sammenslutningen af gruppens to grundlæggende rederier, Dampskibsselskabet Svendborg og Dampskibsselskabet af 1912. Indtil da havde gruppen været umulig at overskue, da skiftende danske regeringer havde accepteret, at gruppens selskaber ikke offentliggjorde deres samlede omsætning. Den samlede omsætning er siden blevet offentliggjort, men vi kender ikke omsætningerne fra før dette tidspunkt, ligesom vores viden om firmaets øvrige historie stadig er begrænset, da kun et par historikere har fået adgang til firmaets arkiver. Salget af de senere års bøger om Møller-Mærsk Gruppen og dens skabere hviler derfor på en kombination af succes og mystik.

Søren Ellemoses bog er en oversigtsmæssig historie om gruppens vigtige selskaber og er delt i tre dele. I den først del, fortæller Ellemose om hvordan Arnold Peter Møller først skabte Dampskibsselskabet Svendborg i 1904 og derefter Dampskibsselskabet af 1912, fordi han fandt de øvrige aktionærer i det første rederi for forsigtige. Arnold Peter Møller udnyttede dygtigt de muligheder, som de skiftende konjunkturer og strukturelle ændringer gav, og resultatet blev Danmarks største rederivirksomhed.

Arnold Peter Møller blev også tidligt engageret i dansk produktionsindustri. Odense Stålskibsværft blev bygget 1917-1919 og var tæt knyttet til udviklingen af rederiets flåde, ligesom bygningen af Pyrolyseværket (raffinaderiet) på Amager, i 1950'erne var knyttet til tankskibsfarten. Engagementet i Stålværværket i Frederiksværk, Riffelyndikatet og olie- og gaskoncessionen i den danske del af Nordsøen i 1961 havde nationale undertoner, men det primære mål var at tjene penge.

Bogens anden del fortæller om sønnen Mærsk McKinney Møllers "regeringstid" fra faders død i 1965 til 1993. I løbet af de år udviklede og moderniserede han faderens livsværk. Specielt bemærkelsesværdigt var udviklingen af container-skibsfarten og olie- og gasudvindingen. Efter opkøbet af containerrederiet P&O Nedlloyd i år sidder Møller-Mærsk Gruppen på 20 % af hele verdens containertrafik med skibe og et stort antal containerterminaler strategisk fordel over væsentlige positioner på jorden. Samtidig blev industriaktiviteterne udviklet og

der kom et luftfartsselskab til, som blev Danmarks næststørste.

Bogens tredje del ser på perioden fra Mærsk McKinney Møller trådte tilbage som daglig leder i 1993 og indtil han også trådte tilbage som bestyrelsesformand i 2004. I denne periode har den daglige leder været Jess Søderberg. I de seneste år har man valgt at fokusere på succeserne, navnlig i rederievirksomheden og off-shore aktiviteterne, mens man har solgt industriaktiviteter fra. Karakteristisk for bogen forklares eksempelvis salget af Maersk Medical i 2002 med behov for flere investeringer til at sikre vækst (s.317). Men forfatteren sammenholder det ikke med den samlede concerns enorme finansielle resurser og dens sandsynlige vanskeligheder med at satse meget bredt.

Siden 1970'erne er behandlingen af Møller-Maersk Gruppen blevet mere kritisk. Først var det striden i 1970'erne omkring betingelserne for olie- og gaskoncessionen i den danske del af Nordsøen, siden fulgte EU-sagen om kartellet mellem SAS og Maersk Air 2000-2001. Begge sager var udtryk for ændrede forretningsbetingelser i Danmark som følge af statslig regulering og deltagelsen i EU's indre marked.

Denne bog er en bearbejdning af forfatterens bog fra 1996, *A.P.Møller gruppen - stjernen i dansk erhvervsliv. Udviklingen af et verdensfirma 1904-1996*, der udkom på det samme forlag. De to bøger adskiller sig mest fra hinanden ved en ændret strukturering af afsnittene og selvfølgelig historien om udviklingen i de mellemliggende otte år.

Selv om Mærsk-Møller gruppen nu offentliggør flere oplysninger om virksomheden er gruppen fortsat meget lukket med ikke lovpligtige oplysninger. Alene Morten Hahn-Petersen, *A.P. Møller og den danske olie* (1997) er en forskningsmæssig undersøgelse baseret på materiale i firmaets arkiver. Søren Ellemose var derfor henvist til at benytte andet materiale til sin bog, som er en sammenskrivning af offentligt tilgængeligt materiale, årsberetninger, regnskaber, pressemeddelelser og aviser. Bogen hviler i meget høj grad på materiale offentliggjort af rederiet med henblik på den offentlige diskurs, hvilket gør det vanskeligt for forfatteren at tage stilling til denne diskurs i sin behandling af rederiets reelle udvikling. Flere steder bygger hans fremstilling også på tidligere undersøgelser, hvilket styrker den. Det er specielt tilfældet for konflikterne omkring olie- og gaskoncessionen 1975-1981.

Bogen beskriver hovedudviklingen i de vigtigste danske selskaber i gruppen, men virksomhedshistorikeren savner en egentlig analyse. Men er det en fair kritik? Det er klart, at den manglende adgang til firmaets arkiver begræn-

ser de analytiske muligheder, men begrænsningerne kunne være omgået på flere måder. For det første er der den journalistiske metode, hvor det offentligt tilgængelige materiale suppleres med interviews og punktundersøgelser af interessante spørgsmål relateret til statsmagtens forhold her til rederiet, hvor materiale skaffes gennem brug af reglerne om offentlighed i forvaltningen. De tre journalister Peter Suppli Benson, Bjørn Lambek og Stig Ørskov viste i *Mærsk - manden og magten* (2004) denne strategis muligheder. For det andet kunne man systematisk indsamle materiale om firmaet og dets aktiviteter i de offentlige danske arkiver og for de senere år supplere med materiale hentet gennem anmodninger baseret på reglerne om offentlighed i forvaltningen.

Vurderingen af Søren Ellemoses bog afhænger af, hvad man skal bruge den til. Det er en god leksikalsk oversigt over væsentlige sider af Møller-Maersk Gruppens udvikling med lister over en række vigtige forhold. Hvis man derimod har brug for en medrivende fremstilling med diskussion af både realia-udvikling og offentlig diskurs kan anbefales Benson, Lambek og Ørskov, *Mærsk - manden og magten* (2004). Den bog demonstrerer på glimrende vis, at med en kritisk distance kommer Arnold Peter Møllers og Maersk McKinney Møllers imponerende præstationer til at stå endnu klarere.

Lars Heide

Asbjørn Romvig Thomsen: Uægte børn og ugifte forældre – udstødte eller integrerede? Illegitimitetens sociale årsager og konsekvenser i tre jyske landsog- ne 1750-1830. Landbohistorisk Selskab 2005, 199 s., 198 kr.

Med en lidt skæv tilgang til det fortidige hverdagsliv, det begrænsede geografiske undersøgelsesområde og med fokus på et antal konkrete mennesker, har Asbjørn Thomsen lagt sig i kølvandet på en voksende genre, som forsøger at gengive almindelige menneskers levede liv – en art mikrohistorie. Asbjørn Thomsen er drevet af et personligt engagement, en utrættelig kildeindsamling og et godt teoretisk overblik i forsøget på at afdække de uægte børn og deres forældres ofte sørgelige historie. Hvem var de, hvor kom de fra, og hvad blev der af dem? Det er i korthed de spørgsmål, som søges besvaret gennem bogen. Med disse spørgsmål udfordres den almindelige fordomsfulde opfattelse af, at disse grupper var socialt udstødte, og blev set ned på.

Et uægte barn var da det værste man kunne være! Eller var det?

Gennemgangen veksler mellem en metode-sikker behandling af statistisk materiale fra kirkebøger og enkelte mere kvalitative beretninger om personlige skæbner. Læseren præsenteres eksempelvis for den første samlede opgørelse over illegitimitetskvotientens udvikling gennem 300 år fra 1650 til 1950. Den viser sig at være på et minimum på knap 4% fra 1750 til 1775 og på et maksimum på knap 12% omkring midten af 1800-tallet. Bogens behandlede periode fra 1750 til 1830 dækker således den meget dramatiske stigning i illegitimiteten, der begyndte fra slutningen af 1700-tallet, men som havde en noget forskelligartet udvikling landet over.

Man kan rolig sige, at Asbjørn Thomsen har gravet dybt i den gode jyske muld i forbindelse med kildeindsamlingen. Så vidt mulig er de uægte børns bedsteforældre, forældre og egne børn identificeret i kilderne og undersøgt efter en række forskellige kriterier. På den måde opnås en unik mulighed for at følge familierelaterede og sociale årsager til illegitimiteten. Det viser sig nemlig, at den sociale deroute for både moder og uægte barn, som i mange tilfælde er et faktum, ikke var en konsekvens af illegitimiteten, men at forældrenes økonomiske situation var årsagen til graviditeten uden for ægteskab, og at den sociale deroute således var startet før graviditeten og i mange tilfælde allerede var startet med de uægte børns bedsteforældre. De uægte børn var derfor ikke årsag, men en konsekvens af social tilbagegang.

En manglende erkendelse af denne sammenhæng, sammen med lovgivningens og især præsters fordømmelse af illegitimiteten har fået lov til at danne eftertidens opfattelse af det uægte barn. Det var imidlertid ikke en udbredt opfattelse blandt den befolkning, som til daglig levede med illegitimiteten. Seksuelt samkvem uden for ægteskab var ganske almindelig blandt landbobefolkningen. Det var ikke ualmindelig, at over halvdelen af brudene var gravide ved vielsen. Dertil kom de mange graviditeter, som ikke legitimeredes ved ægteskab, og som derfor førte til uægte børn. Selvom Asbjørn Thomsen sporer både fordømmende og forstående holdninger til den uægteskabelige seksualitet, mener han, at der blandt den almindelige befolkning fandtes en overvejende accept af den traditionelle seksualmoral og dermed også af de ugifte mødre og deres børn.

Bogen er en viderebearbejdelse af Asbjørn Thomsens historiespeciale fra Århus Universitet. Det havde forøget bogens læseværdighed, hvis specialeformen i højere grad var trængt i baggrunden til fordel for en mere ligefrem og

direkte fremstilling. Læseren mister hurtigt gejsten gennem de første 50-60 siders metode-, teori- og kildediskussion, inden man når frem til de utugtige personer, det hele drejer sig om. Fremstillingen præges ligeledes af alt for mange tabeller, hvoraf nogle er temmelig vanskelige at tolke for den udenforstående læser. Tolknin-gen af flere af tabellerne kunne efter min mening glimrende stå alene i tekstform. Alternativt kunne talfremstillingen i mange tilfælde have været mere visuelt appetitlig som cirkeldiagrammer eller andre former for diagrammer.

Der er imidlertid ingen tvivl om, at fremstillingen har en meget høj faglig kvalitet, og at resultaterne er overbevisende og troværdige i hvert fald for det pågældende undersøgelses-område. Bogen udfylder således endnu et hul i vor viden om konkrete lokale forhold om fortidens levede liv. Den er et uomgængeligt værk til illegitimitetens historie.

Martin T.H. Bork

Karen Margrethe Fabricius, Esben Hedegaard, Erik B. Kromann, Mikkel Kühl, Ole Mortensøn (red.) og Anders Rehde Nielsen: Fem havne. Den industrialiserede havns opkomst og udvikling på Sydfyn og Øerne. Langelands Museum 2005, 255 s., 295 kr.

De fem sydfynske museer har samarbejdet om udgivelsen af en bog, der fortæller om noget, de har til fælles, nemlig deres fem havne i det sydfynske øhav. Svendborg Havn er den naturlige storebror, medens de mindre søskende er havnene i Faaborg, Rudkøbing, Ærøskøbing og Marstal.

Det er på enhver måde blevet en flot bog, som ikke blot er udstyret med udsøgte billeder – flere i farver – udførlige grafer og illustrerende diagrammer, men først og fremmest fortæller historien om en hel epoke i Danmarkshistorien, selv om afsættet er lokalt forankret i det sydfynske område. Bogens nutidige relevans afslører sig i alle havnebeskrivelserne, som slutter med den uvished, der altid kendetegner fremtiden: hvad skal der ske med havnene? De opstod engang for længe siden, voksede, udviklede sig og blev på godt og ondt en del af industrialiseringen, om end netop industrialisering ikke er det mest kendetegnende for disse fem havne. Men de blev under alle omstændigheder præget af deres samtid og bliver det stadig, når den ene boligblok efter den anden skyder op på havnearealerne. Gamle dages fragtfart er

en saga blot, og når nu folk ønsker boliger med havudsigt, så gælder det vel om at dække behovene? Ja, vil nogle sige, men ikke forfatterne. Måske er havnenes oprindelige funktioner borte, men tidens boligbyggeri på havnefronten gør uoprettelig skade. Rudkøbing Havn er langt ude på dette skråplan, og som det bemærkes i en billedtekst, ville boligbyggeriet passe fint i Rødovre eller Herning, men altså ikke på Rudkøbing Havn.

Selv om historien om blandt andre Rudkøbing, Svendborg og Marstal havne allerede er skrevet, er det første gang, at havnene præsenteres i en regional sammenhæng. Lokalhistorie er altid mest interessant for de lokale, men det specielle og det generelle kommer nu engang tydeligere frem, når der anlægges et sammenlignende perspektiv. Og så viser det sig, at de fem havne i store træk oplevede den samme udvikling, om end detaljerne var lidt forskellige. Svendborg havde visse naturgivne fortrin, som ikke lod sig kopiere, men hovedlinierne var de samme og afspejlede i sagens natur de op- og nedture, der fulgte i kølvandet på skibsfartens og industrialiseringens udvikling.

Man kan roligt sige, at særpræget træder i baggrunden, når man ser de store linier. Ildsjælene i en havn er eksempelvis noget særligt, men de bliver ikke så enestående, når man også finder dem i de øvrige havne.

Beskrivelsen af de fem havne præsenteres på rad og række, og det kan ikke undgå at blive lidt monotont hen ad vejen. Forfatterens ret forskellige skrivestil dæmper ensformigheden, men det ændrer ikke ved, at den evindelige gentagelse om skibsbroen som havnenes udgangspunkt i det lange løb bliver en smule for forudsigelig. Denne opbygning er imidlertid nødvendig for bogens ærinde – beskrivelsen af industrihavnenes udvikling og afvikling – men konsekvensen vil nok ofte blive, at de lokalhistorisk interesserede kun læser om deres egen havn og derved snydes for den overordnede helhed, som monotonien til trods absolut er læsesindsatsen værd.

Karsten Hermansen

Odense, da H.C. Andersen var barn. Odensebogen 2005. Byhistorisk Udvalg, Odense 2005, 188 s., 188 kr.

2005 var som bekendt 200-året for H.C. Andersens fødsel, hvilket har kastet en del bøger af sig. Den handler ikke om eventyrdigteren, men om det liv, som mange levede i Odense i årene 1805-1819.

Bogen indeholder ni større artikler, der hver indledes med citat fra *Mit livs eventyr* eller et eventyr. Ind imellem de større artikler findes en række små artikler eller opslag på 2-3 sider om byens landbrug og dyrehold, byens kirkegårde, det jødiske samfund i Odense, om skarpretterfamilien Schlegel, de spanske og franske tropper 1808 m.v.

Blandt de større artikler vil anmelderen fremhæve fire. Anette Jensen har skrevet om Lahns Stiftelse og Eilschous Boliger. Lahns Stiftelse var for fattige og nødlidende 6-14-årige børn, mens Eilschous Boliger var beregnet for seks borgerlige enker og jomfruer. Boligerne var stiftet af ægteparret Peter og Anne Marie Becker, der havde opbygget en så stor formue, at de kunne testamentere 140.000 rigsdaler til sociale og religiøse formål, heriblandt et "alderdomshjem" for kvinder af borgerstanden. I artiklen får vi en række spændende portrætter af enkelte beboere. Klientellet var et andet på Gråbrødre Hospital, som også skildres af Anette Jensen, der giver et interessant indblik i livet bag hospitalets mure. Hospitalet var en sammensat institution og rummede psykiske syge, fysisk handicappede og gamle mennesker (disse tre grupper blev regnet for kronisk syge), enlige fattige kvinder og fra 1795 også helbredeligt syge (somatiske patienter). I begge artikler finder man notetegn i teksten, men ingen noter under "Litteratur og kilder" bagerst i bogen. De må åbenbart være faldet ud.

I en spændende artikel fortæller Ole Nederland om tugthusfangen Erik Lykke, som i 1806 myrdede sin medfange Christian Andersen. Vidneforklaringerne i den efterfølgende retssag giver et godt indblik i, hvordan livet foreredede sig i et tugthus i begyndelsen af 1800-tallet. Og afhøringerne medførte i øvrigt, at underinspektøren blev dømt for at have ladet fanger arbejde for ham selv og for at have ladet fangerne gå på indkøb i byen. Spindemesteren blev også dømt, fordi han havde anvendt fanger i sin private geschæft.

Hans Chr. Johansen, nestor inden for befolkningshistorie, har undersøgt, hvordan livet formede sig for de 255 børn, der kom til verden i 1805, dels den berømte bysøn, dels de 254 andre. Af disse 255 blev de 40 født uden for ægteskab, i et tilfælde var det moderens 3. uægte barn. 129 blev konfirmeret i Odense, 64 var fraflyttet byen og 62 døde i barneårene. I 1845 boede 42 stadig i byen (77 var flyttet fra byen og 14 var døde), og i 1880 var der 10 af de 255 1805-børn tilbage, idet 8 var flyttet og 30 døde. En af disse 10 var Jørgen Christensen, søn af en daglejer, der efter sin konfirmation i 1819 kom ud at tjene. Her mødte han Ane Katrine Johansdatter (1806-1888), en væverdatter fra Åsum,

som han stiftede familie med. Det første barn kom i 1827, ægteskabet i 1830. Han blev boende i Odense frem til sin død i 1892, de sidste år i en lille lejlighed i et baghus.

Værket er i et dejligt og læsevenligt layout, godt hjulpet på vej af de mange illustrationer, hvoraf hovedparten er i farver. Eneste anke må være, at der ikke er et person- og/eller stedregister.

Christian Larsen

Henrik Lerdam: Birk, lov og ret – Birkerettens historie i Danmark indtil 1600. Museum Tusculanums Forlag 2004, 180 s., 225 kr.

Birket beskrives som en af de "ældste og mest sejlivede retsinstitutioner i Danmark" og er kort fortalt et privat retsområde tilknyttet et gods eller et kloster, hvor f.eks. godsejere og klostre fik juridisk myndighed over deres egne undersåtter. Retspraksis og domsmyndighed blev således overført fra det offentlige herredsting til et gods eller klostrets private retskreds. Birket defineres mere detaljeret af Henrik Lerdam som et "retsområde, med fra landsloven afvigende retsregler, og et eget ting, hvor birkets beboere afgør deres indbyrdes affærer, og hvortil personer udefra, som ønsker at sagsøge birkets beboere, skal stævne dem." (s. 22). Birkets oprindelse står hen i det uvisse, og der er blandt forskere delte meninger om, hvorvidt birket er en udtaget del af herredsoptionen, eller om birket er et selvstændigt retsområde opstået parallelt med herredet. Henrik Lerdam tilslutter sig sidstnævnte opfattelse. Birkeretten hørte uløseligt sammen med kongemagten – den opstod på kronens gods, og såvel adelig som gejstlig birkeret var et kongeligt privilegium. Fra midten af 1400-tallet til slutningen af 1500-tallet ses en stigning i antallet af adelige birker, og det er denne periode, der optager Lerdam, men birket kan dog spores tilbage til 1200-tallet og blev først afskaffet med grundloven 1848. Lerdams fokus er landbirkerne, som opdeles i henholdsvis de kongelige, de gejstlige og de adelige birker, hvormed han undlader at beskæftige sig med købstadsbirkerne. Birkerettens historie er, udover det rent retslige perspektiv, historien om såvel adelens stræben efter at være herre over egne folk som kongemagtens ønske om at uddelegere magten. Dette var til fordel for kongen, idet han dermed kunne øge kontrollen og sikre økonomiske interesser i landdistrikterne. I modsætning til andre steder i Europa var den danske konge imidlertid ikke villig til at afgive

magten helt, så birket forblev et kongeligt privilegium, som kongen tildelte herremænd og klostre efter eget ønske.

Værket er inddelt i 9 kapitler. I fire kapitler, opdelt i henholdsvis: Landbirket, Kronens birker, Gejstlige birker og Adelige birker, er bl.a. en beskrivelse af birkerne som retsinstitutioner; forskellige typer, antal, størrelser og tilhørsforhold blandt de faktuelle informationer. Metodisk bygger Lerdam sit arbejde på bl.a. lensoversigter, forleningsbreve, salgsdokumenter, kongelige breve samt domsafgivelser fra før 1600. Endvidere er der et glimrende forskningsafsnit, der kort indsætter egen forskning i en retshistorisk sammenhæng, hvilket er en berigende indsigt for ikke-retshistorikere (som undertegnede). Det er her slående, at tidligere forskning er yderst sparsom, og især findes indlæjet i retshistorier fra især 1700- og 1800-tallet. I løbet af 1900-tallet ses, foruden en retshistorie fra 1940, kun ganske få artikler, trods et vedkendt behov for en nærmere behandling af emnet fra Videnskabernes Selskab. Gennem hele værket forholder Lerdam sig til anden relevant forskning, der sagligt og fagligt inddrages og kommenteres. Værket indeholder som noget ganske nyt også et katalog over kendte birker i Danmark før 1600. Her fortælles kort om bl.a. oprindelses- og nedlæggelsestidspunkt samt tilhørsforhold i det omfang, kilderne tillader det. Kataloget er inddelt i geografiske afsnit med tilhørende kort og rummer 265 forskellige birker. Dette er uden tvivl et imponerende stykke arbejde, der fremover vil være en kærkommen hjælp til birkeforskningen. De sidste to kapitler omhandler henholdsvis embedsmænd, lovgivning og retspraksis.

I sidstnævnte kapitel omhandlende retspraksis bringes det meget interessante emne om forholdet mellem herremænd og undersåt på banen. Birket var en gensidig retsmyndighed, hvor eksempelvis både herremænd og undersåtter kunne stævne hinanden. Dette harmonerer med feudalismens grundprincipper, der netop byggede på gensidige forpligtelser og rettig-heder mellem herremænd og fæstebonde. Man kunne formode, som Lerdam skriver, at der har været "nogle slemme bondeplagere blandt de adelige birkeejere" (s.89), og derfor har adelige birker da også været betragtet negativt og været forbundet med "skrækhistorier om vilkårlig rettergang og undertrykkelse af fæstebønder" (s. 8). Men der er tilsyneladende intet i kilderne, der bekræfter dette. Tværtimod er der flere eksempler på, hvorledes kronbønder kæmpede for at bevare deres birketing, og bønder, der hellere ville benytte birket end herredstinget. Og bønderne holdt sig desuden ikke tilbage med at beklage sig til kongen, hvis de følte sig uretfærdigt

behandlet, og de fik ofte medhold. Disse åbenlyst modsatrettede betragtninger gør det oplagt at forske nærmere i birkeretsforholdet mellem herre og bonde - for det er interessant og vigtigt, når stereotype billeder af slemme godsejere og undertrykte fæstebønder nuanceres. Lerdam finder selv disse betragtninger relevante, men han formår desværre ikke at gå i dybden med at demtere de førnævnte negative påstande og skrækhistorier. Det er forbavsende, at middelalderen, som Lerdam dog også giver udtryk for, stadig er underlagt Oplysningstidens mørke tilbageblik, når forskning ofte viser, hvorledes livet i middelalderen var mindre mørk end antaget.

Birket var efter alt at dømme en succes for såvel kongen, adelen og gejstligheden som de respektive undersåtter. Forklaringen på dette kan ifølge Lerdam skyldes to ting: 1) nærheden og 2) det faktum, at sandemænd, nævninge og tingmænd bestod af kendte birkefæller (s. 91-92). Lerdam forsøger her at forklare, hvorfor birket var en succés, og det er et interessant brud med den ellers til tider opremsende gennemgang. Lerdam er desværre generelt meget tilbageholdende med at besvare en del af de interessante spørgsmål, der dukker op i løbet af hans meget minutiøse gennemgang af landbirkerne.

Jeg savner endvidere lidt mere kød og blod. Den meget systematiske, opremsende og nøgterne gennemgang af birkerne bevirker, at menneskene bag stort set forbliver anonyme. De få steder, Lerdam har valgt at inddrage specifikke retshistorier, supplerer og underbygger på medrivende vis og gør læsningen mere 'menneskelig' og dermed mere fordøjelig.

Man kan imidlertid kun være begejstret for dette værk om de ældre birker i Danmark set i lyset af, at emnet som nævnt har været overset i en lang årrække. Tidligere birkeretshistorie fra især 1700- og 1800-tallet har uden tvivl trængt til at blive revideret og behandlet i et mere nutidigt lys. Som en sidegevinst er det berigende og befriende, at de fordomme og skrækhistorier middelalderen stadig er behæftet med bliver udsat for et positivt modspil. Man kunne i denne forbindelse blot ønske sig mere forskning i relationen mellem herre og bonde. Dette værk virker desuden som det første, der systematisk gennemgår og belyser birkeretten som et selvstændigt fænomen. Kataloget over samtlige birker før 1600 er enestående og skaber et solidt fundament for videre forskning samt et glimrende overblik for alle interesserede.

Dorthe Dalsgaard Olsen

Karsten Hermansen: Kirken, kongen og enevælden. En undersøgelse af det danske bispeembede 1660-1746. Syddansk Universitetsforlag 2005, 420 s., 300 kr.

Enevælden blev som bekendt indført i Danmark i 1660, og fem år senere blev Kongeloven, enevældens grundlov, udstedt. Ifølge denne var der ikke andre begrænsninger i kongens enevoldsmagt end at han skulle tilhøre den lutherske kirke, at han ikke måtte dele rigets territorier og ikke måtte ændre Kongeloven. Derved var den danske enevælde, som det i 1936 blev formuleret af historikeren Hans Jensen, "efter Bogstaven ... saa absolut som intet andet Sted i Kristenheden". (Dansk Jordpolitik, bd. 1, Kbh. 1936, s. 13). Hans Jensen og mange andre historikere med ham har tydeligvis ikke ment, at disse få nævnte restriktioner på kongens enevældige magt i noget særligt omfang reelt begrænsede kongens muligheder for at gøre, hvad der passede ham. Men den opfattelse at Kongelovens bestemmelser reelt ikke indebar nogen synderlig begrænsning i enevoldskongens magt, bliver for religionsbestemmelsens vedkommende udfordret i dette værk. Mere herom senere.

Først en præsentation af værket: der er tale om en udgivelse af en ph.d.-afhandling, der blev forsvaret ved Syddansk Universitet, Odense, i 2003. Selve emnet for værket er biskopperne under den tidlige enevælde (1660-1746). Værket er opdelt i tre hoveddele. Den første om bispeembedets indhold og funktioner, som også omhandler ritualer ved bispevielser samt bispernes medvirkninger ved kongekroningerne før 1660 og kongesalvingerne efter 1660. Endvidere skal fremhæves nogle spændende resultater om bispevisitationer. Anden del, der har rekrutteringen af danske bisper som emne, er en slags kollektiv biografi over bisperne i perioden: deres sociale og uddannelsesmæssige baggrund og teologiske orientering. Denne del indeholder mange tabeller. Det ville have været ønskeligt, hvis disse var blevet fortløbende nummereret og oplistet først eller sidst i bogen. Den sidste del beskæftiger sig med bisperne og kirkepolitikken i perioden og kommer ind på emner som kirkelovgivning, erhvervs politik (hvor kongen ønskede at give tilladelse til at udlændinge af andre konfessioner og jøder måtte bosætte sig i Danmark og praktisere deres egen religion, fordi de skønnedes at være erhvervs mæssigt værdifulde for landet), teologiske brydninger mellem luthersk ortodoksi og pietisme, missionsvirksomhed, kirketugt, skolelovgivning og pietistiske lægmandsvækkelser, der på et tidspunkt ligefrem truede statskirkens enhed.

Bogen er forsynet med portrætter af mange af de bispepersonligheder, der er omtalt i hovedteksten, hver billedtekst er forsynet med en lille, interessant pointe.

Værket bærer overalt præg af nøje kendskab til al eksisterende, relevant litteratur og grundige arkivstudier. Ind imellem kan der måske være tendens til så megen detailrigdom, at det snarere bliver periodens kirkehistorie generelt end bisperne specielt, der står i fokus. Men det betyder til gengæld også, at mange værdifulde informationer nu er samlet her, hvorfor værket vil være guld værd som orienterings- og opslagsværk for alle, der arbejder med kirke- og kulturhistorie i perioden.

Men forfatteren har imidlertid et videre sigte med afhandlingen. Traditionelt er den lutherske statskirke i Danmark, som havde kongen som sit overhoved, blevet opfattet som klart underordnet kongen og statsmagten, ja et lydigt og villigt redskab for den enevældige kongemagt. Karsten Hermansen er inspireret af kirkehistorikeren Per Ingemans tese, at det i de første 100-150 år efter reformationen "på en række felter (var) kirkens folk, der formulerede målene, og staten, der satte sin magt ind på at gennemføre dem. Kirken havde et "projekt", som bestod i at skabe et samfund, hvor menneskelivet på alle områder blev levet i overensstemmelse med kristne normer" (s. 22). Afhandlingen har således karakter af afprøvning af en tese. Og Hermansens konklusion er klar og utvetydig: "gejstligheden endte på ingen måde som enevoldsmonarkens nikkedukker. Når enevoldskongerne siden hen satte magt bag kirkens mål, så var det en magt, som Gud – repræsenteret ved kirken – havde overdraget dem. Uden Gud og kirken var kongerne intet" (s. 388).

Det er godt og nyttigt at få påpeget, at kirken ikke blot skal ansues som et magtpolitisk instrument for enevoldskongen, men at kongen i sit forhold til kirken og til det øvrige samfund følte sig oprigtigt forpligtet på den kristne tro. Der kan nok være tendens til, at historikere i nutidens sekulariserede samfund kan være tilbøjelige til at glemme dette og i for høj grad alene se på kirken og dens forhold til staten som noget rent verdsligt-magtpolitisk. Men der var dog tilfælde, hvor kongens og kirkens interesser var i modstrid med hinanden. Og hvad hændte så? Det er netop i sådanne konflikttilfælde, at Hermansens tese skal stå sin prøve. Jeg vil derfor i det følgende nævne et par eksempler på sådanne konflikttilfælde og diskutere dem i forhold til Hermansens tese.

Et af de mest markante stridspunkter var kongens ønske om at lade folk af andre kristne konfessioner samt jøder slå sig ned på den danske konges territorier. Det skete ikke af huma-

nitære grunde, men fordi disse anderledes troende formodedes at kunne bidrage til landets økonomiske udvikling. Da forslaget i 1672 var oppe og vende, satte biskopperne sig entydigt imod: de fandt, at det ville være til skade for kirkens "projekt", hvis ikke alle kongens undersåtter delte den lutherske tro. I 1685 blev der imidlertid – på restriktive betingelser ganske vist – givet tilladelse til, at anderledes troende måtte slå sig ned. Karsten Hermansen konkluderer om dette: "kirken fik i høj grad sin vilje, selv om den i øjeblikket måtte føle sig ignoreret, da de reformerte fik deres religiøse privilegier i januar 1685. Alene den omstændighed, at gejstligheden var i stand til at udskyde privilegierne i så mange år, vidner om kirkens store og reelle magt. Kirkens ledere stod godt fast, men forstod ikke, at en ny tid var på vej, hvor ortodoksiens stive regelsæt skulle vise sig for snævert for den omgivende verdens religiøse og kirkelige liv" (s. 296). Man kunne nu også hæfte sig ved, at bisperne nok kunne få sagen udskudt, men at det trods alt var kongen, der fik det sidste ord – og at de anderledes troende til sidst fik tilladelse til at bosætte sig. Bisperne kunne nok forhale, men ikke forhindre.

Kong Frederik 4. var personligt grebet af de pietistiske tanker og støttede derfor missionsbestræbelser blandt hedningene i kolonien Trankebar i Indien. Bisperne stillede sig ud fra deres luthersk-ortodokse grundholdning afvisende over for hedningemission. Københavns biskop afviste således i 1705 to omgange at ordinere to missionærer, der var udset af kongen og gjorde det først i tredje omgang efter kongens udtrykkelige ordre. Hermansens kommentar hertil lyder, at biskoppen "ikke lagde skjul på sin aversion mod missionsarbejdet, men han indså alligevel hurtigt, at når kirkens folk ikke var enige, ville en anden bare foretage ordinationen, hvis han nægtede." (s. 381). Andre vil måske være mere tilbøjelige til at se det således, at biskoppen til sidst fik "vredet armen om" efter to gange at have nægtet at foretage ordinationen. Hermansen mener imidlertid ikke, at denne strid var udtryk for, at konge og kirke modarbejdede hinanden: "Begge parter var jo drevet af iveren efter at skabe det fuldkomne kristne samfund. Både konge og kirke arbejdede på dette fælles mål. At kongens herrnhutiske [pietistisk-missionske, MB] indsats i kirkens øjne så var misforstået, gør jo ikke det kristelige initiativ mindre velment – blot mindre vellykket..." (s. 339). Idet jeg som nævnt er enig i, at såvel kongens som kirkens kristne engagement skal tages alvorligt og for pålydende, så er jeg dog ved denne sag mere tilbøjelig til at lægge hovedvægten på, at det var kongen, der trak det længste strå.

Samme Frederik 4. giftede sig hele to gange til venstre hånd. Ganske vist har Hermansen nok ret i at påpege, at kongens anger og skruller i den forbindelse var medvirkende til hans pietistiske engagement. Men så vidt vides protesterede bisperne ikke over kongens bigami. Hermansen nævner i hvert fald ikke noget om det. Men retfærdigvis skal nævnes, at uanset evt. uenighed ville hverken konge eller bisper have kunnet billige, at andre end kongen førte et sådant levned.

Under kong Christian 6. kulminerede brydningerne mellem luthersk ortodoksi og pietisme. Kongen tog stilling til fordel for sidstnævnte og gik derved på tværs af biskoppernes synspunkter. Men heller ikke her ser Karsten Hermansen det som udtryk for, at kongen i sidste ende bestemte. "*Drivkraften havde utvetydigt været opfyldelsen af det fælles mål om et gennemført kristent samfund, men brydningen mellem ortodoksi og pietisme havde udløst en forskellig opfattelse af midlerne til at nå dette mål. Den pietistiske gejstlighed havde styret kongerne, og pietismen var ført til sejr i den danske kirke*" (s. 388). Igen ville jeg her være mere tilbøjelig til at fokusere på, at kongen i sidste ende fik sin vilje.

Det er som nævnt godt og rigtigt, at Hermansen påpeger, at såvel kongens som kirkens kristne engagement ikke bare kan affærdiges som gustne, magtpolitiske overlæg, men bør tages alvorligt, ligesom man gjorde i samtiden. Men det forekommer mig, at Karsten Hermansen i sine bestræbelser på at hævde sin tese ind imellem har presset tolkningerne for hårdt. Forholdet var vel det, at stat og kirke, konge og bisper i meget høj grad havde samme interesser og samme mål. De trak på samme hammel snarere end at kongen ville bruge kirken som redskab til at styrke sin magt. Men derfor forekom der alligevel konfliktsituationer, ganske vist relativt få og måske ikke altid over så vidtrækkende anliggender, og i sådanne forekommer det mig – modsat Karsten Hermansen – at det var kongen, der fik det som han ville med bisperne.

Men bestræbelserne på at tage kongens kristne forpligtethed alvorligt lægger op til en forfriskende nytolkning af enevoldsstyret og af periodens kirkehistorie betyder sammen med alle de ovennævnte indsigter og informationer, at der er tale om en interessant, nyttig og vedkommende bog.

Michael Bregnsbo

Henrik Skov Kristensen og Inge Adriansen: Als og Sundeved 1940-45. 2. udgave. Historisk Samfund for Als og Sundeved 2005, 305 s., 198 kr.

Der skal gode grunde til at genudgive bøger. I 50 året for befrielsen udkom 1. udgaven af *Als og Sundeved 1940-45*. Bogen blev udsolgt på få måneder, men var der nogen, der troede, at interessen for besættelsestidshistorie herefter langsomt ville finde et mere afdæmpet leje, blev det som bekendt ikke tilfældet. I de forgangne år er der sket en voldsom stigning i udgivelsen af ofte velfunderede værker om besættelsestiden. Selv i den offentlige debat blev perioden eksponeret i 2005. Den diskussion skal ikke videreføres her, men spørgsmålet melder sig naturligvis, om genudgivelsen er rimelig set i dette perspektiv? Er man som jeg selv oprindelig "der nede fra", kan man læse bogen som et lokalhistorisk værk, der på overbevisende måde spejler de kendte linier i de lokale forhold. Bogen har dog til tider så store kvaliteter, at processen også forløber modsat, nemlig således at værket giver læseren nye perspektiver og muligheder for at reflektere over, hvad man nu ellers måtte vide om den generelle besættelsestidshistorie. Det er en vellykket kombination af solid faglig professionalisme kombineret med intense og til tider rystende beretninger fra samtidsvidner. Det er ellers ikke nogen nem redigeringsopgave, Henrik Skov Kristensen og Inge Adriansen påtog sig. Bogen består af flere bidrag skrevet af de to professionelle samt en række bidrag fra modstandsfolk, og læge Harald Roesdahls (1912-1994) beretning om sin deltagelse i redningsaktionen med De hvide Busser i april 1945. Da værket kom i 1995, var det som en smuk gestus tilegnet Harald Roesdahl, som i mere en menneskealder var med til at præge arbejdet i Historisk Samfund for Als og Sundeved. En flig af dette usædvanligt fine menneske kan andre få i den afbalancerede beretning, som Roesdahl skrev i 1990 på grundlag af sine optegnelser fra sommeren 1945. Selv de, der mener at kende linierne i denne store humanitære redningsaktion, kan utvivlsomt få et endnu bedre overblik ved at læse beretningen, men stærkest står Roesdahls egne iagttagelser. Han er meget bevidst om at formidle korrekt og sobert, hvilket er noget af en opgave, når man læser om den gru, han oplevede på turene til Neuengamme og Ravensbrück.

I Adriansens bidrag om *Sindelagskamp, national samling og legal modstand* griber hun tilbage i 1930'erne for at forstå de specielle sønderjyske aspekter og den historisk betingede strid mellem dansk og tysk. Denne strid ses

som kimen til den store opbakning til den legale modstand i landsdelen. Henrik Skov Kristensen øser i sin artikel om *Krigen i luften over Als og Sundeved* af sin store militærhistoriske viden. Militærhistorie er ikke just mit gebet, men læserskaren er utvivlsomt til stede. Der er ikke noget galt ved at have et sådant afsnit i bogen, hvor alle væsentlige og mindre væsentlige episoder trækkes frem, men helt vellykket kan det ikke blive, når man skal forsøge at holde sig til det snævre geografiske område.

Henrik Skov Kristensen er også ophavsmand til artiklen om tyske militære anlæg på Als og Sundeved. Artiklens clou er historien om den hemmelige tyske forsøgsstation på Hørup Klint. Det svirrer med rygter helt frem til slutningen 1980'erne. Var anlægget et led i udviklingen af de tyske V-våben? Her skal intet afsløres, men artiklen er mere spændende end mange fiktive spionfortællinger. Det, der også er med til at give artiklen tyngde, er anvendelsen af et alsidigt kildemateriale bl.a. arkivmateriale efter den militære efterretningstjenestens stab i Stockholm, hvis arkiv nu befinder sig på Rigsarkivet. Flere af de øvrige bidrag kunne ligeledes være blevet endnu bedre, hvis flere kildegupper var blevet inddraget systematisk. Da værket i 1995 udkom som en årbog, med det tidspres det nu engang giver, er det måske for meget forlangt, men kildemæssigt er de begivenheder, som skildres på ingen måde udtømt. Et suppleringskapitel, hvor fagfolkene mere systematisk havde undersøgt de mange muligheder på Rigsarkivet, ville jeg have foretrukket i stedet for det lille afslutningskapitel om mindesmærker på Als og Sundeved for perioden 1940-45. Sammen med en kort præsentation af Danfoss' rolle under besættelsen udgør det, den eneste forskel på 1995 og 2005-udgaven.

Henrik Skov Kristensens artikel om Sønderborg politimesters fortrolige indberetninger i perioden april 1940 til september 1944 giver en fin fornemmelse for embedsmandens virke. I de første år var der ikke mange episoder mellem befolkningen og besættelsesmagten. Når der opstod gnidninger, var det ofte forårsaget af konflikter, hvor de hjemmetske nazister havde en finger med i spillet. I takt med at den spæde modstandsbevægelse voksede frem, blev konfrontationen med værnemagten hyppigere. Spændingerne følges tæt i de månedlige indberetninger. Samarbejdspolitikens dilemma fremstår klart i disse embedsmandsindberetninger. Fra repræsentanten for samarbejdspolitikken glider bogen over i en række beretninger fra det illegale arbejde på Als og Sundeved. Igen kan det konstateres, at modstandsbevægelsen på det militære felt næsten intet opnåede, men på det psykologiske plan var indsatsen

af langt større værdi. Med de risici og store personlige omkostninger den enkelte modstandsmænd løb, må man her 60 år efter beundre det mod, der blev udvist ved at deltage i den aktive modstandskamp. Beretningerne er dog på ingen måde helteskildringer. Man fornemmer en stolthed ved at have deltaget i kampen, men det skinner igennem, hvorledes indsatsen gav sår på sjælen, og for nogle blev de aldrig lægt. Jørgen Mathiesens beretning *Fra Als over Frøslev og Neuengamme til Dessauer Ufer*, som blev skrevet så tidligt som i sommeren 1945, kan ikke undgå at gøre et voldsomt indtryk. Beskrivelsen af de bestialske forhold på udekommandoen i Dessauer Ufer-lejren vil være de færreste bekendt. I disse kanontider kunne det være fristende at udnævne artiklen til pligt læsning for alle, der arbejder med besættelsestidshistorie, men jeg vil hellere anbefale artiklen. Det samme gælder den nok mere kendte historie om krigens sindssyge logik, således som den afspejler sig omkring de 11 tyske henrettelser i Sønderborg den 5. maj efter mytteriet på minestryger M 612. De fire sider, som artiklen fylder, kan suppleres med Siegfried Lenz bog *En ende på krigen* fra 1984, som i litterær form omhandler begivenhederne.

Befrielsen og retsopgøret klares henholdsvis med en beretning om befrielsen i Broager nedskrevet af lærer August Korse i maj 1945 og Henrik Skov Kristensens summariske artikel om retsopgøret. Interessant ved Korses er redøgørelsen for de tilløb til selvtægt, der fandt sted i omegnen af Broager. Henrik Skov Kristensens fokus på Sønderborg Slot som interneringslejr under modstandsbevægelsen og siden arrestafdeling under direktoratet for fængselsvæsenet giver også gode lokale facetter. Generelt bliver både befrielsen og retsopgøret ikke behandlet indgående, men igen er det nok for stort et krav at stille til den oprindelige årbog, som har til formål at dække perioden 1940-45 bredt.

Siden 1995 er vi blevet mere og mere forvænte med publikationer, hvor der lægges stor vægt på illustrationer. Ikke desto mindre hævder udgivelsen sig også flot på dette område. Med udgangspunkt i Museet på Sønderborg Slots billedsamling har redaktørerne også lagt et stort arbejde i at opspore illustrationer i de lokalhistoriske arkivers billedsamlinger, og der suppleres med billeder i privateje. En modig kommentar finder vi bl.a. i teksten til billedet fra Kegnæs Lokal Historiske Arkiv på s. 28. Billedet viser et hyggeligt selskab med kvinder, børn, seks tyske soldater samt en fyrassistent. Billedteksten indledes med at fastslå, at skellet mellem dansk og tysk ofte ikke var særlig markant. En tekst der nok stadig kan provokere i visse kredse. Det, der gør illustrationssiden så

vellykket, er netop ikke blot de fine illustrationer, men i mindst lige så stor udstrækning de fyldige og gennemarbejdede billedtekster. Bogen kan stadig varmt anbefales, selvom der er forløbet mere end 10 år siden udgivelsen af 1. udgaven.

Peter Fransen

Søren Mentz: The English Gentleman Merchant at Work. Madras and the City of London 1660-1740. Museum Tusulanum 2005, 304 s., 275 kr.

I 1999 forsvarede museumsinspektør Søren Mentz sin glimrende Ph.d.-afhandling på Københavns Universitet, og nu er den heldigvis blevet oversat til engelsk og publiceret i let revideret form.

Det engelske East India Company blev etableret i 1600 og grundlagde efterhånden en lang række handelsstationer i Asien. I 1639 slog englænderne sig ned i Madras på Indiens østkyst og byggede Fort St. George, som blev kompagniets regionale hovedkvarter. Mange unge engelskmænd ville gerne ansættes i EIC, rejse til Indien og dér kombinere deres officielle pligter for kompagniet med egen privat handel. Deres mål var at vende hjem efter nogle år med en formue, der kunne sikre dem en komfortabel tilværelse i England.

Afhandlingens hovedspørgsmål er, hvordan englænderne opbyggede et konkurrencedygtigt handelsnetværk i Indien? Og hvordan de fastholdt det, når gruppen af købmænd i det fremmede hele tiden udskiftedes?

Det er Søren Mentz' tese, at forklaringen på englændernes succes først og fremmest skal søges i den nære tilknytning, Madras havde til City of London – navnlig i økonomisk, men også i social og kulturel henseende. Han opererer derfor med begrebet diaspora som noget helt centralt i analysen. Med diaspora menes samfundet af englændere udenfor England – som havde fælles ideologi, som opretholdt tætte forbindelser hjem, som holdt sig socialt isoleret fra det omgivende indiske samfund, som bibeholdt hjemlandets gentlemanidealer, klædedragt, spisevaner med videre, og som regnede med atter at vende hjem til England. Mentz argumenterer overbevisende for, at diasporaen var uhyre slagkraftig, og at den fremgang, som private købmænd i Indien oplevede 1660-1740, var en direkte konsekvens af diasporaen med dens tætte samarbejde med City of London, hvorved engelsk kapital effektivt blev pumpet ud i private aktiviteter i Asien. En afgørende forudsæt-

ning for, at systemet kunne fungere, var, at man kunne have fuld tillid til sine økonomiske samarbejdspartnere. Dette sikredes ved, at man kun gjorde forretninger med sande gentlemen. Et andet nøgleord, som står centralt i Mentz' analyse, er derfor den såkaldte *gentlemanly capitalism*.

Mentz går således direkte ind i den standende diskussion, om hvorvidt den engelske ekspansion i Indien skal forklares ud fra den sædvanlige indocentriske opfattelse, (hvor tilgang til indisk købmanskapital opfattes som afgørende for de europæiske handlende), eller ud fra en eurocentrisk, (hvor betydningen af London-kapitalen understreges). Mentz beskriver eksporten af kapital og varer fra London til Madras og påviser, at den private handel næsten udelukkende blev finansieret ved hjælp af engelsk kapital, og at omfanget af denne handel mellem metropol og periferi var betydeligt større end hidtil antaget. Basis for eksporten fra Indien var fortjenesten ved hjemsendelse af indiske rå diamanter til London. Andre legale indtægtskilder i den private handel i Madras var især såkaldte respondentiallån (en kombination af forsikring og bodmeri) og vekseltransaktioner. Derudover kunne købmændene ulovligt tjene ganske store summer blandt andet på handel med indiske bomuldstekstiler og på samarbejde med rivaliserende europæere, for eksempel i det nederlandske og danske ostindiske kompagni. De skiftende konjunkturer for disse økonomiske aktiviteter peger frem mod EICs overgang fra et rent handelsforetagende til det politiske partnerskab, der udviklede sig efter midten af 1700-tallet mellem den engelske regering, parlament og kompagnidirektion.

Foruden de rent økonomiske forhold beskriver Søren Mentz diasporaens sociale elementer, altså hvordan den engelske gentlemankøbmand agerede i samfundet i Madras. Det demonstreres klart, at det var værdifuldt eller simpelthen nødvendigt at være under en fremtrædende patrons beskyttelse og nyde hans hjælp for at kunne begå sig. Påstanden om, at det engelske samfund i byen var fuldstændig harmonisk og gennemsyret af vilje til samarbejde, holder dog næppe, idet andre forskere har påvist, at byens engelske samfund tværtimod var præget af stridende fraktioner og stadige interne konflikter.

Mentz slutter sin bog med at samle tråde i en beskrivelse af City of Londons rolle som centrum og dynamo – ikke blot for det engelske kommercielle netværk i Asien, men også for tilsvarende netværk i Caribien og på det nordamerikanske fastland. Hypotesen om en parallel nordatlantisk diaspora er givetvis sand, men hans behandling af spørgsmålet er så kortfat-

tet, at det nærmest forbliver et ikke underbygget postulat.

Et andet emne, som forfatteren praktisk talt ikke gør noget ud af, er englændernes deltagelse i den interasiatiske handel. Denne såkaldte country trade har højest sandsynligt haft en ikke ringe betydning for den private indtjening hos de engelske gentlemen i Madras. Dette aspekt er imidlertid ikke undersøgt af Søren Mentz, der har fokuseret på forbindelserne til England.

Den belæste forfatter har ellers været vidt omkring i den trykte litteratur og i arkiver i England. De utrykte kilder er navnlig private personers papirer i form af købmændenes brevkopibøger, regnskabsbøger og dagbøger. Disse kilder har ganske vist været kendt af den tidligere forskning, men ingen forsker har i nær samme grad som Mentz nærlæst dem og aflyttet dem værdifulde informationer. Materialet er vanskeligt at arbejde med som følge af de økonomiske transaktioners delvis hemmelige karakter og kildernes derfor ofte bevidst slørede formuleringer. Et andet problem er, at kildematerialet er uhyre fragmentarisk, og at der derfor er stor usikkerhed med hensyn til dets repræsentativitet.

Ikke desto mindre har Søren Mentz formået at fremlægge en klart disponeret og indsigtfuld bog. Analyserne af privathandelen, kapitalstrømmene, netværket af gentleman-købmænd og handelskompagnerne er klart tænkte, og de er gennemført med god sans for de mange metodiske problemer i kildematerialet. Med overbevisende udbytte inddrages sociologisk inspirerede analyseredskaber som diaspora og patronagesystem. At bogen desuden fremtræder i et smukt layout bidrager blot til, at den varmt må anbefales.

Erik Gøbel

Birgitte Kjær: Frederik Visbys Århus. Billeder fra en stiftsby i 1850'erne. Den Gamle Bys skriftrække bind IX. Den Gamle By, Århus, 2005, 270 s., 198 kr.

Frederik Visby (1839-1926) var oprindeligt uddannet fra Kunstakademiet, men ernærede sig som håndværksmaler, berejste det amerikanske kontinent, var malermester, fra 1871 fotograf og fra 1878 tandlæge, først i København, senere på de vestindiske øer og fra 1888 i Århus. Hele livet malede han, dels mere seriøse landskabsmalerier, dels akvarellerne, som nu publiceres i det foreliggende værk. Akvarellerne må være blevet til i årene 1888-1909, hvor han var praktiserende tandlæge i Århus. I 2004

blev akvarellerne underkastet rensning og konservering i 2004, og de bliver i år – første gang i 100 år – udstillet. I den forbindelse har Den Gamle By udgivet alle Visbys ofte humoristiske og anekdotiske erindringsbilleder fra skoletidens Århus (årene 1851-1858).

De 100 billeder er samlet i følgende afsnit: Aarhus Katedralskoler og andre skoler; Domkirken, bispegården og deromkring; Garnison og borgervæbning; Brand i by; Mejlgade og Mejlgades bagside mod vandet; Havnen; Festdage; Byens hverdage; Bønder, borgere og andet godfolk samt Ud af byen - og uden for portene. Til hver akvarel hører en billedtekst, der beskriver indholdet og kommer med uddybende oplysninger om afbildede steder og personer. Om Spjat-Cecilie får vi gengivet fra Rasmus Nielsens barndomserindringer fra 1840'erne, at hun havde en lille bod (faktisk et bord) ved stentrappen op til købmand Søren Jensens forretning, hvorfra hun solgte frugt og især slik til børn. Af akvarellen kan vi se, at hun var klædt som en arbejdende kone med en hvid bomuldskyse, som beskyttede mod solen, et varmende sjal over skuldrene, tykke strømper og tøfler på fødderne.

I akvarellerne er der mange gode motiver, først og fremmest til illustration af datidens Århus, men også til illustration af en række andre emner, som det vil fremgå af overskrifterne på de enkelte afsnit, f.eks. uddannelseshistorie (interiører fra friskolen i Klostergade) eller hverdag i en købstad (kvinder der hænger tøj til tørre, folk udveksles nyheder og sladder på gaden, markedspladsen og byens originaler som Mrs. Nobody). Bogen henvender sig både til lokalhistorikere, kulturhistorikere, uddannelseshistorikere, købstadshistorikere og mange andre, som med den foreliggende bog har fået en nem, men også grundig adgang til Visbys fine skildringer af en stiftsby i 1850'erne.

Christian Larsen

Ulrik Langen: Revolutionens skygger. Franske emigranter og andre folk i København 1789-1814. Lindhardt og Ringhof 2005, 436 s., 299 kr.

I kølvandet på den franske revolution fulgte en strøm af flygtninge. De forlod hjemlandet, og søgte at skabe nye tilværelser i europæiske storbyer. Målet var først og fremmest London, men også Hamborg var et yndet opholdssted for disse franske emigranter. Et beskedent antal forvildede sig helt til København og der er disse personer, som Ulrik Langens bog omhandler.

Eller er det nu også det? Bogens titel rum-

mer en vis "signalforvirring", for det kunne også være "andre folk i København" som forfatteren ønsker at indfange: "Ved at glide ned fra udgigsposten, hvorfra vi kan overskue de overordnede træk, kommer vi ned til livet i den københavnske hverdag" skriver han på side 15. Som en anden paparazzo søger han ned til dér, hvor livet levedes af de fleste. På side 36 fjernes fokus igen; nu tages læseren væk fra rendestenen og dens frygtindgydende fluidum, op på de bonede gulve i salonerne hos de florissante storkøbmande som Schimmelmänn og de Coninck, for "Ganske centralt i historien om emigranterne står nemlig deres beskyttere i København". Det er et ambitiøst projekt Langen har kastet sig ud i. En socialhistorisk karakteristik af København i den florissante handelsperiode med de franske emigranter som guider.

I bogen følger vi den forfulgte vekselagent Louis Benoit Maillard, en mand med hang til dyrisk magnetisme, der ikke bare er utilregnelig men øjensynlig rablende gal og lider af forfølgelsesvanvid. Charles Louis Ducrest var skibsbygger, hvis prototype på en ny type skrog blev et flop, der kostede mange velgører, Frédéric de Coninck mange penge. Endelig er en stor del af bogen viet Philippe-Antoine Grouvelle, den franske statsudsending og republikkens repræsentant, der ankom til København i 1793 og hans modstander, emigranten Dubrou. Grouvelle skulle ifølge Dubrou have støttet strejkende københavnske tømmerarbejdere og uddelt penge til pøblen for at skabe grobund for en dansk revolution.

Deres historier er ikke repræsentative for hovedparten af emigranterne. Langen skriver, at "opretholdelsen af livet var for de fleste emigranter det centrale punkt i deres emigranttilværelse. Det handlede om at finde et arbejde" (146). Udover at nævne en række jobmuligheder som fransklærere og parykmagere er det vanskeligt at komme tæt på menneskerne, som udgjorde flertallet af emigranterne. Mens den gale vekselagent er beskrevet i kildematerialet fra politimesteren, findes der kun få bevarede kilder til belysning af disse mere anonyme skæbner.

Det tvinger Langen ud i spekulative betragtninger som denne: "Vi er kort stødt på de to postejbagerere, du Chatel og Fort, i Lille Købmagergade i forbindelse med Maillardsagen. Gad vide hvad de lavede hjemme i Frankrig inden de emigrerede. Måske var de også postejbagerere dér. Måske var de officerer, parykmagere, landmænd eller skræddere" (147). Det siger jo selv sagt ikke meget om emigrantlivet i København. Derudover hører vi lidt om arkitekten Joseph Jacques Ramées karriere, men detaljerne var kendt i forvejen og lidt om maleren Le Mon-

nier. Han er nu ikke ophavsmand til det store helfigursportræt af storkøbmanden Constantin Brun, som Langen hævder på side 132 og i note 35. Portrættet af Brun, der er det flotteste monument over den florissante handelsperiode, er udført af en anden fransk emigrant nemlig Jean-Laurent Mosnier (ca. 1743-1808). I 1776 blev han udnævnt til Peintre de la Reine og malede for Marie-Antoinette. Efter revolutionen flygtede han til London, men var i Hamborg et stykke tid hvor han altså malede Brun i år 1800, inden han fortsatte til Sankt Petersborg hvor han arbejdede for den russiske zar – dygtige emigranter skulle nok få noget at bestille.

Læseren får altså aldrig rigtig fornemmelsen af emigranternes liv, hvad den såkaldte emigrantkultur omfattede og hvilken betydning de fik for Københavns udvikling. Derimod kommer læseren tæt på den historiske hverdag og især den florissante købmands liv, sociale habitus og livsindstilling præsenteres på fortrinlig vis og Langen kommer tættere på en social karakteristik end man tidligere har formået.

Forfatteren har gjort et stort arkivarbejde og har læst mange sagsakter, som refereres i bogen. Med handlingsforløbet i centrum træder den historiske aktør tydeligt frem og læseren tages med til den københavnske hverdag anno 1800. Det gør bogen til spændende læsning, og man sidder tilbage med fornemmelsen af at have været med på en tidsrejse, og det styrker forståelsen af fortiden. Langen holder, hvad han lover, for jeg kan næsten fornemme lugten fra kloakken.

Men detaljerigdommen er også forstyrrende og man kunne have ønsket en mere stram redaktion. Hvis man ønsker at bruge bogen til andet end ren hyggelæsning, er det svært at se skoven for bare træer. Jeg savner, at Ulrik Langen en gang i mellem begav sig op på udgigsposten, standsede sit referat af kilderne, og gav en forklaring på hvorfor han fokuserer på netop disse begivenheder.

Det er ikke "tabernes historie" vi præsenteres for. Det er en kildestyret gennemgang af historiske aktører, som har det til fælles, at de alle har været i kontakt med franske emigranter, hvad enten det er kronprins Frederik, Frédéric de Coninck eller den forgældede svenske købmand, som bosatte sig i København for at undgå sine hjemlige kreditorer. Det kan være interessant nok. Når en eller anden historiker engang skal behandle dansk købmandskultur, vil Ulrik Langens bog være et "must" og en stor hjælp. Med de mange gode kildeeksempler vil en stor del af arbejdet jo allerede være gjort. Det, der mangler, er den teoretisk ramme, som de skal indgå i.

Søren Mentz

Ole Hyldtoft & Hans Chr. Johansen: Teknologiske forandringer i dansk industri 1896-1972. Dansk industri efter 1870 bd. 7. Syddansk Universitetsforlag 2005, 440 s, 268 kr.

Er det en historisk fremstilling eller en håndbog, man holder i hånden, når man læser Teknologiske forandringer i dansk industri 1896-1972? Det kan man godt blive i tvivl om. Bogen er præget af et skisma. Den del, der er skrevet af Ole Hyldtoft, er overordentlig grundig, og interesserer sig for at dokumentere detaljen, mens den del der er skrevet af Hans Chr. Johansen, sætter fokus på udviklingstendenser i tiden, og behandler kun enkelte områder ved eksempler.

Det store værk om teknologiske forandringer i dansk industri fra 1870-1972 har været længe undervejs. Værket er en del af den monumentale bogserie Dansk industri efter 1870, der blev iværksat i 1984. Den del af serien, der beskæftiger sig med teknologisk forandring, består af to bøger. Det første bind, der dækker perioden 1870-1896, er skrevet af Ole Hyldtoft alene, og udkom i 1996, og blev anmeldt samme år i nærværende tidsskrift af Frank Allan Rasmussen (side 321-322). Nu, ni år senere, foreligger bind to, der dækker perioden 1896-1972. Hyldtoft har skrevet om årene før 1930, og Johansen har skrevet om årene efter. Når bøgerne har været så længe undervejs, skyldes det ifølge Hyldtoft en sparsom forudgående forskning og et nærmest uendeligt kildemateriale. Man kan forestille sig, at det først og fremmest er Hyldtoft, der har foranlediget forsinkelsen, for det er hans del af bogen, der hviler på langt det største kildemateriale.

Bogen fremtræder uhomogen. Der er som nævnt bemærkelsesværdig forskel på, hvor grundigt underbygget de forskellige afsnit er. Hyldtoft anvender i gennemsnit 4,59 noter per side, mens Johansen nøjes med 0,85 note. Kvantitativt er det også forskelligt, hvor mange sider der er afsat til de forskellige perioder. Årene 1896-1930 er beskrevet på 227 sider, hvilket giver 6,68 side per år (kun halvt så meget som i forrige bind). Årene 1930-1972 er beskrevet på 119 sider, hvilket giver 2,83 side per år. Hertil skal lægges, at vægtningen af indholdet og selve fremstillingsformen er vidt forskellig hos de to forfattere. Man står altså med to bøger i et bind. Johansen har begået en overvejende deskriptiv fremstilling, der dog forsøger at sætte den teknologiske udvikling ind i en større samfundsmæssig sammenhæng. Hyldtoft har anlagt en 99 % deskriptiv fremstilling, hvor fokus er rettet mod varerne, produktionsmetoderne og de

eneste handlende aktører er firmaerne.

Fremgangsmåden kan forsvares, når man tager i betragtning, at vi har at gøre med et enkelt bind af en større sammenhæng. I bind 3 af Dansk industri efter 1870, Industri, stat og samfund, redegør Niels Thomsen med samme minutiøse grundighed som Hyldtoft i dette bind, for initiativer taget af det offentlige rettet mod industrien. Eftersom Thomsens fremstilling ikke går videre end til 1939, kan der være et ræsonnement i, at Hyldtoft ikke beskæftiger sig med emnet, mens det indgår i Johansens fremstilling. Der er imidlertid det problem, ved denne betragtning, at der ikke findes nogen sammentænkning af Thomsens og Hyldtofts arbejder. I Johansens fremstilling, derimod, reflekteres der over den gensidige påvirkning, som industri og samfund øver på hinanden. Hermed fremstår Johansens bidrag som en selvstændig fremstilling, mens Hyldtofts bidrag, skønt langt mere detaljeret, fremstår alene som en empirisk fremlæggelse.

I gennemgangen af perioden 1896-1930 præsenteres læserne først for en gennemgang af udviklingen i industriens produkter, og bagefter for en gennemgang af produktionsmetoderne. Man får en detaljeret indføring i den elektroniske industris gennembrud, der omhandler forbedringen af tørelementer, dynamoer og elektriske motorer, samt udbredelsen af telegraf og telefon, båndoptagere, tonefilm, radiofoni og radioer. Det var blot et kapitel. Herefter følger et kapitel om produkterne i stålindustrien, et om transportrevolutionen, et om den tunge industri, et om nye forbrugsvarer og et om kraftmaskiner. Så følger kapitlerne om nye produktionsmetoder i jernindustrien, dernæst behandles den øvrige tunge industri, og til sidst den lette industri.

I kapitlerne om produktionsmetoderne kommer Hyldtoft ind på moderne virksomhedsledelse og Taylorisme, og han giver eksempler på, hvordan det blev praktiseret i danske virksomheder. Han er dog yderst forsigtig med at konkludere, endsize rejse spørgsmålet om, hvilken betydning det havde for forandringerne i dansk industri, om end han nævner, at flere tidlige forsøg var fejlslagne. Det forekommer paradoksalt, at læseren bliver udstyret med biografiske oplysninger om Walter Engel og Erik Zimsen, der var pionerer indenfor rationalisering med tidsstudier i Danmark, men at Hyldtoft ikke offerer spalteplass på at give sin egen vurdering af deres indsats og betydning. Det er tydeligt at Hyldtoft mener, at det er læserens egen opgave at drage slutninger, på baggrund af de oplysninger han leverer, hvis vigtigste kriterium er, at de er komplette og fyldestgørende.

Hyldtoft har anlagt en periodisering, der ka-

tegoriserer årene 1870-1896 som en tid med industriel vækst i bredden og dæmpede teknologiske forandringer, mens årene 1896-1930 udmærker sig ved gennemslag af mange nye varer og en lang række nye produktionsmetoder, der typisk var mere kapitalintensive og arbejdsbesparende end tidligere. Denne periodisering synes overbevisende, men efter at have læst om de enkelte produkter – intet er udeladt – så kunne man ønske at Hyldtoft havde arbejdet videre med underperioder, der udpegede periodens divergerende trends, og at han havde forsøgt at forklare dem. Der er så mange oplysninger i Hyldtofts bidrag, der hver især er meget spændende, men det bliver ikke retfærdiggjort, hvorfor vi skal vide alt dette.

Hyldtoft ønsker at give en samlet oversigt over den teknologiske udvikling, og hvis man tørster efter få analyseret og forklaret denne udvikling, så bliver man skuffet. Vurderet på sine egne præmisser er Hyldtofts bidrag så bundsolidt og veldokumenteret, at det slet ikke står mål den beskedenhed han lægger for dagen i forordet, hvor han udtaler at værket har svagheder i dokumentationen, fordi det er den første samlede fremstilling over den teknologiske udvikling i dansk industri. Næh nej, der er ikke brug for mere dokumentation, der er brug for mere analyse. Hyldtoft har lavet grundforskning om den teknologiske udvikling, men han overlader det til andre at konkludere på den.

Hyldtoft gør dog indledningsvist et forsøg på at fremdrage nogle træk, der kan have virket stimulerende for den teknologiske udvikling. Han nævner liberalisering og øget konkurrence, og han nævner stigende realløn, der har foranlediget mere kapitalintensive investeringer med større produktivitet til følge. Disse hypoteser bliver desværre ikke fulgt op, og der bliver ikke fremlagt nogen dataserier, der kan påvise korrelationer og sammenhæng mellem disse forhold. Det er en skam. Dristige hypoteser kunne have stimuleret læserens interesse, der bliver sat på en hård prøve undervejs, hvor den ene oplysning efterfølger den anden.

Johansen har valgt en anden fremgangsmåde. De to perioder han behandler, 1930-1958 og 1958-1973, får hver et kapitel, i hvilket mange aspekter af udviklingen behandles. Det betyder at det bliver nemmere at danne sig et indtryk af generelle udviklingstræk, men det bliver naturligvis på bekostning af detaljen. Johansen nøjes med at gennemgå udvalgte industrier og brancher i sin fremstilling. Det er jern- og metalindustrien der tildeles mest plads.

Johansen kompenserer for detaljemangel, ved at inddrage overvejelser om de kausale

faktorer der lå bag udviklingen. For eksempel behandler han samfundets syn på industrien. Det berettes, at man i Danmark under Anden Verdenskrig og i de første efterkrigsår endnu ikke var klar over, hvor stor forskel der var på produktiviteten i Danmark sammenlignet med USA. Man havde troet, at Danmark var langt mere konkurrencedygtig, end tilfældet var. Dette er givetvis en delforklaring på, hvorfor det tog Danmark så forholdsvis lang tid, at komme med på den internationale trend med høj vækst og lav beskæftigelse, der prægede efterkrigstiden frem til oliekrisen. Man skal erkende sygdommen, før den kan behandles.

I det hele taget spiller staten og de ydre omstændigheder en større rolle i Johansens bidrag. Man hører om Marshallmidlerne, og hvordan de blev forvaltet. Omlægningen af den økonomiske politik i 1950'erne resumeres. Der henvises flere steder til samtidens vurdering af situationen, som en forklaring på, hvorfor man handlede som man gjorde. Begge kapitler rundes af, med et afsnit om hvorledes udviklingen i industrien foranledigede en stigende miljøbevidsthed og heraf følgende lovgivning.

Der savnes en rød tråd, der motiverer værket og foranlediger diskussion. En forskningsdiskussion med opfølgning i en diskuterende konklusion, ville have været på sin plads, og ville have givet værket en legitimitet ud over blot det at virke dokumenterende. Der findes jo faktisk en diskussion i historikermiljøet om drivkræfter bag udviklingen i industrien. Forfatterne kunne have forholdt sig til Hasse Lundgaard Andersens artikel *Stagnation eller dynamik? Den økonomiske udvikling i Danmark i 1950'erne*, fra Historisk Tidsskrift bind 1 1999. Og hvor er for eksempel referencerne til Søren Tofts Hansens tre år gamle ph.d. afhandling *Rationaliseringsdebatten i Danmark 1918-1947*?

Det er Johansens del, der fremstår mest helstøbt, men det er samtidig Hyldtofts del, der, efter mit skøn, har mest nyt at byde på, og det er afgjort den del, der er lagt flest arbejdstimer i. Fremtidens forskning på området må vise, hvilken værdi de tunge værker i Dansk industri efter 1870 besidder. Bliver de inddraget som relevante datasamlinger i en diskussion om drivkræfter og mulige årsager til udviklingen i dansk industri, så må vurderingen falde positivt ud. På den anden side, hvis de blot kommer til at tjene som sjældent brugte opslagsværker på forskningsbibliotekerne, så har det arbejde, der er lagt i dem, ikke stået mål med udkommet.

Balder Asmussen